

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

กับเสนา

เทวธรรมกลา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ

แก่

อัครมเหศวรกลา ของพระศาสนโสภณ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์

ในพระบรมราชูปถัมภ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

พระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

เมื่อวันพุธ เดือน ๖ ปีชวด ๒๔๖๖

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
กับเทศนา

เทวธรรมกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ

แด่

อัครมหาเสนาบดี ของพระศาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาส

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์

ในวาระพระราชทานเพลิงพระศพ

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

ณพระเมรุท้องสนามหลวง

A 4
เมื่อยกฤ พ.ศ. ๒๔๖๖

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำนำ

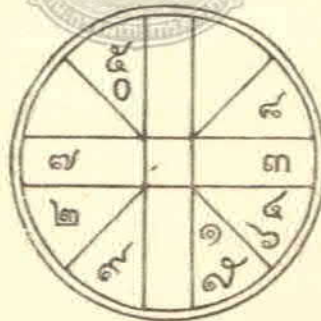
มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าฯ ๑ สั่งว่า ในจารพระราชนิพนธ์
เพลิงพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
ที่พระเมรุท้องสนามหลวงในกษัตริย์วาศม พ.ศ. ๒๔๖๖ มีพระราช
ประสงค์จะทรงสร้างหนังสือพระราชนิพนธ์แจกเป็นพระลิก เพิ่มเติมใน
การพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ซึ่งทรงบำเพ็ญสนองพระคุณูปการ
แห่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ๑ พระองค์นั้น อีกสักอย่างหนึ่ง แต่ได้
ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่าเมื่อในรัชกาลแล้ว สมเด็จพระเจ้า
เทวะวงศ์วโรปการทรงปรารถนาจะฉลองพระคุณฯ ซึ่งเสมอกับพระชนมายุ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ๑ พระองค์แล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ๑
พระชนมายุสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ๑ พระองค์ เมื่อปลายปี ได้ทรงสร้าง
หนังสือเตรียมไว้สำหรับจะแจกในจารพระศพพระชนมายุ ๒ เรือง แต่
ทรงเลือนกำหนดการมาซึ่งมิได้ทำ แต่มาซึ่งพระชนมายุ หนังสือ
ยังมีค้างอยู่ ทรงพระราชดำริเห็นว่าถ้าใช้หนังสือ ๒ เรืองนั้นเป็น
หนังสือแจกให้สมเด็จพระประสงค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
กว่าหาหนังสือเรื่องอื่นพิมพ์ใหม่ จึงดำรัสสั่งให้กรรมการหอพระ
สมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร รัชหนังสือขึ้นมาพิมพ์เพิ่มเติมขึ้นให้
พอพระราชทานในจารพระเมรุท้องสนามหลวง และทรงพระกรุณาโปรด
เกล้าฯ ๑ ให้ข้าพเจ้าผู้มีชื่ออยู่ข้างท้ายคานานี้ แต่งเรื่องพระประวัติสมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พิมพ์ไว้ด้วย.

(๒)

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ชาติกษัตริย์
พิศาลสุรยภักดิ์ บรมราชินีศรีพัชรินทรธรรมาคร สโมสรรชนกนิติปรีชา มหา
สมันตยานุวัตรวิบุลย์ ไพรชยราชกิจจาศุภยศสุนทรปฏิภาณ นิรุกติญาณ
วิทยาคณาภิเศกาศคร ไทโรกลาญวาทนาถปกรณ เกียรติกิจาจริวิภาณ
บริบูรณ์คุณสารสมย์กิตติ สรวัดสมวาทวิกรมมัทรมณฑลราชวราษยาศรัย ศรี
วิทันตรัยสวธธาดา กัลยาณธรรมมิกนถายพิตร ทรงพระนามเดิมว่า
พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อฉวันเสาร์
ที่ ๒๗ พฤศจิกายน ปีระมัย พ.ศ. ๒๔๐๓ มีทรงพระชันษา ถึง

แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระ
นามนั้น พระราชทานพระพรทักขิบาลาพระราชนิพนธ์ ถึงค้อยไข

๑ เทวณุกโรทโยวโส
นาม โทคุ กุมารสุส
รัตนคตยเคเชน
อัย ก็มาโยโก โทคุ
อโรโค สุกโค โทคุ
สมนุณาคโค ๑ โทคุ
ยถาสกั วกุเชยย
กุลณฯ อุนรกุเชยย

อิติ เสฏฐาภิเชยยโค
อิมสุเสว ยัยสุส เม
มยฺหณฯ ญฺณณเคชสา
กุมารโ มม ญฺตุคโก
ยสวา ปวิรวา
คถารุเพน เคชสา
มาตร์ ญฺณณโยสโต
เปคตักมยฺย ฌนาคเท ๑

คำแปลคาถาพระราชนิพนธ์

“ คำว่า เทวณุกโรทโยวโส เป็นนามแห่งกุมารนั้นแล ผู้เป็น
ที่รักของเรา โดยเป็นนามาภิไธยอันประเสริฐ เพราะเหตุแห่งพระรัตนตรัย
ด้วย เพราะเหตุแห่งบุญของเราด้วย อธิกุมาโรเป็นบุตรของเรานี้ จึงมี
อายุยืนนาน มีความสุขสำราญ ไม่มีโรค มียศ มีบริวาร แลประกอบ
ด้วยเดชเห็นปานนั้น พึงรักษามารดาของตนอย่างไร จากบุตรอื่น แล
ความรักษัตริย์กุล แม้เป็นของบิดาไว้ในอนาคตกาล ฯ”

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เป็นที่ ๒ ในพระเจ้า
ลูกเธอที่เจ้าจอมมารคาเปี่ยม ซึ่งทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระปิตุลา
ศรีพัชรินทรมาตา ในรัชกาลปัจจุบัน เป็นพระชนนี, พระองค์ที่ ๓ คือ

พระองค์เจ้าชายอุณากรรณอนันตราชย์ ประสูติเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๘๘
 พระองค์ที่ ๒ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ประสูติเมื่อ
 ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ พระองค์ที่ ๓ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์
 ประสูติเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ พระองค์ที่ ๔ สมเด็จพระมหากรุณาเจ้า
 พระบรมราชเทวี ประสูติเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ พระองค์ที่ ๕ สมเด็จพระ
 พระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ประสูติเมื่อปีขุญ พ.ศ. ๒๔๐๖ พระองค์
 ที่ ๖ กรมพระสวัสดิศุภกิจนันทิกษัตริย์ ประสูติเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘

พระราชโอรสธิดาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระบรมโกศเจ้าอยู่หัว ซึ่ง
 ประสูติในรัชกาลที่ ๔ ถ้าหากไทยขึ้นพระชันษาเป็น ๓ ชั้น คือที่ประสูติ
 แต่ปีขุญ พ.ศ. ๒๓๘๔ มีขึ้นปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๘๘ นับว่าเป็นชั้นใหญ่ได้
 โสกันต์ แต่ถ้าเป็นพระราชธิดา ให้ทรงพระชันษาเป็นสามชั้นในรัชกาล
 ที่ ๔ แทบทั้งนั้น พระราชโอรสธิดาซึ่งประสูติแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐
 มีขึ้นปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๔ นับว่าเป็นชั้นกลาง พอทรงพระเจริญวัย แต่
 ไม่ทันได้โสกันต์ในรัชกาลที่ ๔ พระราชโอรสธิดาซึ่งประสูติแต่ปีระกา
 พ.ศ. ๒๔๐๕ มา นับว่าเป็นชั้นเล็ก ในรัชกาลที่ ๕ ยังทรงพระเยาว์อยู่
 ทั้งนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ อยู่ในพระตำหนัก
 กลาง เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๔ ถ้าถึงทรงเล่าเรียน พอจะรวมการเปลี่ยน
 แปลงวิชาของพระราชกุมาร อันเป็นเหตุสำคัญสำคัญในเรื่องพระประวัติ
 เนื่องตลอดถึงที่ทรงรับราชการบ้านเมืองในสมัยต่อมา เพราะฉะนั้นควร
 กล่าวถึงเรื่องการศึกษาของเจ้านายในสมัยนั้นให้พิสดารสักหน่อย

อันการศึกษาของเจ้านายแลลูกผู้มีสกุลแต่ก่อนมา โรงเรียน
หรือวิทยาลัยอย่างเช่นเราเข้าใจกันทุกวันนี้ยังหาไม่มี แต่ส่วนวิธีศึกษา
นั้น ถ้าจะว่า ก็มีเป็นชั้นประถมมัธยมแลอุดมศึกษา ทำนองเดียวกับ
ระเบียบในปัจจุบันนี้ กุลบุตรเริ่มเรียนวิชาเบื้องต้นแต่อ่านเขียนแลร่าย
มารยาท แลเรียนวิชาสามัญชั้นสูงขึ้นไป ที่สวดเรียนวิชาเฉพาะอย่าง
เป็นอาชีพร แต่สถานที่เขาเรียนนั้นต้องไปศึกษาในสำนักชกัณฑ์อาหารบิ
แลผู้ชำนาญวิชาซึ่งประสงค์จะร่ำเรียน ให้ฝึกหัดสั่งสอนโดยเฉพาะตัว
ไปจนกว่าจะรอบรู้ชำนาญทำการเป็นอิสระได้ โดยลำพัง เป็นประเพณี
มีมาตั้งแต่โบราณ ส่วนพระราชกุมารนั้น การศึกษาชั้นประถมทรง
เล่าเรียนภายในพระบรมมหาราชวัง ในสำนักเจ้านายหรือกลนารที่รอบรู้
เป็นอาจารย์ฝึกสอนแต่ยังทรงพระเยาว์ทุกพระองค์ ครั้นเจริญพระชันษา
ถึง ๗ ปี ๘ ปี ๙ ปี บังเริมทรงเล่าเรียนชั้นมัธยมศึกษา คือเรียนภาษามคธ
เป็นต้น แลฝึกหัดชกัณฑ์วิชาต่าง ๆ เช่นทรงม้าแลยิงปืนเป็นต้น ถึง
ชั้นนั้นทรงศึกษาต่ออาหารบิผู้ชำนาญ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้
ฝึกสอนท ในพระบรมมหาราชวังข้างฝ่ายหน้า ทรงร่ำเรียนไปจนได้แก่นค
แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรไปประทับอยู่วัดพระยาหนึ่งข้าง นานกว่านั้น
จึงทรงศึกษาอักษรสมัยชั้นสูง แลพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนา
เป็นที่สวดของชั้นมัธยมศึกษา ครั้นตามนวชจะทรงปฏิบัติราชการทางไท
ก็ทรงศึกษาเฉพาะราชการทางนั้นต่อท่านผู้ใหญ่ซึ่งชำนาญ หรือได้
บัญชาการนั้น ๆ ไปจนทรงสามารถรับราชการได้ โดยลำพังพระองค์
เป็นแบบแผนสืบมาจน

การเปลี่ยนแปลงประเพณีศึกษาของเจ้านาย พระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มไว้ก่อน เหตุด้วยทรงพระราชดำริเห็น
 โดยพระปรีชาญาณมาแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ว่าสยาม
 ประเทศนี้คงจะมีกิจการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นทุกที ความรู้ภาษา
 แลขนบธรรมเนียมฝรั่ง จะเป็นความต้องการของบ้านเมืองในวันหน้า
 จึงทรงพากเพียรเรียนภาษาอังกฤษต่อพวกมิชชันนารีอเมริกัน จนทรง
 สันทัดแต่ยังทรงผนวช แต่ผู้อื่นที่จะได้ ก็เห็นถึงพระราชดำริที่ หรือ
 ที่ได้อาศัยพยายามตามเสด็จในการเรียนเช่นนั้นน้อย ครั้นสิ้นรัชกาล
 ที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราช
 สมบัติ ต่อมาในไม่ช้าก็เกิดกิจการเกี่ยวข้องกับฝรั่งทั้งทรงคาดไว้ เหตุด้วย
 รัฐบาลฝรั่งต่างประเทศมาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี และมี
 กงสุลต่างประเทศกับทั้งพวกพ่อค้าฝรั่ง เข้ามาอยู่ในเมืองไทยมากขึ้น
 ทุกที จนกิจการที่เกี่ยวเนื่องกับฝรั่งเป็นข้อสำคัญขึ้นในราชการแผ่นดิน

เพราะเหตุนี้จึงกล่าวมา เมื่อพระราชโอรสธิดาทรงพระเจริญขึ้น
 พระบาทสมเด็จพระ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงกำหนดจะให้เรียนภาษา
 อังกฤษในชั้นมัธยมศึกษาทุกพระองค์ ไปรก ๑ ให้ทำผู้ฝึกสอน
 ครุผู้หญิงมาจากเมืองสิงคโปร์คนหนึ่งชื่อ นางลิโอโนเวน ไปรก ๑ ให้
 ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นเป็นที่แรกท้ภายในพระบรมมหาราชวัง
 พระราชโอรสธิดาที่เป็นชั้นใหญ่ได้ทันเข้าเล่าเรียนในโรงเรียนนั้น แต่
 นางลิโอโนเวนสอนอยู่ไม่เต็ม ๓ ปีก็กลับไปเสีย หาดูแทนไม่ได้

จึงต้องเลิกโรงเรียนเสียคราวหนึ่ง แต่ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเล่าเรียนรู้อยู่แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้ทรงหมอบันตเลมาสอนภาษาอังกฤษถวาย ในเวลาเมื่อเสด็จออกไปประทับอยู่นั้นพระตำหนักสวนกุหลาบ ได้ทรงเล่าเรียนต่อมาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติจึงทรงพยายามจัดการศึกษาของพระเจ้าน้องยาเธอทั้งปวงตามพระราชดำริห์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถฯ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕

แต่การศึกษาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
จัดขึ้น ขยายกว้างขวางออกไปกว่าที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเริ่มไว้ในรัชกาลที่ ๔ เหตุเพราะได้เสด็จไปทอดพระเนตร
วิธีการของต่างประเทศที่เมืองลือค ไพรแลเมืองชาวครั้งหนึ่ง ต่อมาได้
เสด็จไปทอดพระเนตรที่ในต่างประเทศอื่นอีกครั้งหนึ่ง จึงโปรดฯ ให้
ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับผู้มีความรู้ในกรมทหารมหาดเล็กซึ่งทรง
จัดขึ้นใหม่ เพราะเจ้านายแลบุตรหลานข้าราชการสมัครกันเป็นทหาร
มากด้วยกัน โรงเรียนที่ตั้งขึ้นครั้งนั้น เมื่อมีพระมณ พ.ศ. ๒๔๓๔
โรงเรียนสอนหนังสือไทยแห่ง ๑ โปรดฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร
(น้อย อารยางกูร) เมือยังเป็นภทหลวงสารประเสริฐ เป็นอาจารย์
ใหญ่ ต่อมาถึงบวช พ.ศ. ๒๔๓๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียโปรดฯ ให้
ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีกแห่ง ๑ ให้ครูอังกฤษชื่อนายฟรานซิส
ยอช แปเตอร์สัน มาเป็นอาจารย์ โปรดฯ ให้ตั้งบรรดาพระเจ้าน้อง

ยาเธอ ๑ ชั้นโทณียังไม่มีตำแหน่งราชการ กับทั้งพระเจ้าอนงยาเธอ ๑
 ชั้นกลางชั้นเล็กซึ่งมีพระชันษาถึงเวลาเล่าเรียนชั้นมัธยม เข้าโรงเรียน
 ภาษาอังกฤษแพทยทั้งนั้น นอกจากพระเจ้าอนงยาเธอ ยังมีหม่อมเจ้า
 แลพวกผู้ที่เป็นนายทหารมหาดเล็ก ที่โปรด ๑ ให้เข้าเล่าเรียนใน
 โรงเรียนภาษาอังกฤษอีกมาก ความที่กล่าวมานั้นเป็นเรื่องของตน
 ของการเปลี่ยนแปลงวิชาศึกษาในประเทศนี้ ซึ่งจำเป็นสืบมาโดยลำดับ
 จนเกิดกรมแลกระทรวงศึกษาธิการ จัดการศึกษาสำหรับประเทศใน
 ปัจจุบันนี้ แต่จะกล่าวถึงส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระประวัติสมเด็จพระ
 กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการต่อไป

สมเด็จพระ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเมื่อยังทรงพระเยาว์ ได้
 ทรงเล่าเรียนอักษรสมัยชั้นประถมในสำนักพระ องค์เจ้าหญิง กฤษณา
 พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วเริ่มทรง
 เล่าเรียนภาษามคธชั้นชั้นมัธยมศึกษา ในสำนักพระยาปริยัติธรรมธาดา
 (เขมม) แต่ทรงพระเจริญวัยไม่ทันจะได้เรียนภาษาอังกฤษเมื่อใน
 รัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงเล่าเรียนวิชาความรู้ชั้นมัธยมศึกษา
 ต่อมา จนโสกันต์เมื่อมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓ แล้วทรงผนวชเป็นสามเณร
 เมื่อมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๔ ประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศ ทรงศึกษาพระธรรม
 วินัยในสำนักสมเด็จพระมหาปวารณาจารย์วัดบวรนิเวศ แลเรียนอักษรสมัย
 ชั้นสูงต่อมาในเวลาเมื่อทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่นั้นจนตลอดพรรษา ได้
 ถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์กัณฑ์กรณียะแล้วลาผนวช มาประทับอยู่

ณกำหนดข้างหน้าพระที่นั่งคู่ศิขรมหาปราสาท กับพระองค์เจ้าอุณากรรณ
อนันตวรชัย กวียวังซึ่งพระองค์เจ้าอุณากรรณ ๑ ได้พระราชทานที่ใกล้
สพานถ่านยังสร้างไม่แล้ว แต่ต่อมาไม่เข้าสมเด็จ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์
วโรปการได้พระราชทานวังกรมหมื่นนภคิราชฤทธิย์ ที่ริมแม่น้ำเหนือ
มอสมหาฤกษ์ (อยู่ในบริเวณโรงเรียนราชินีคน) ถึง ๒ พระองค์จึง
ทรงหาแพทอดเป็นที่ประทับอยู่หน้าวังนั้น แต่พระองค์เจ้าอุณากรรณ
อนันตวรชัยสิ้นพระชนม์เสียเมื่อขบระก พ.ศ. ๒๔๓๐

ขณะเมื่อสมเด็จ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการลาผนวชสามเณร
นั้น พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตวรชัยได้ทรงคำแนะนำให้นายร้อย
ทวีอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก สมเด็จ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
จึงทรงสมัคเข้าเป็นนักเรียนนายร้อย ได้ชกต่อยในกรมทหารมหาดเล็ก
ด้วยในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกต
เห็นว่ามีพระปรีชาเฉลียวฉลาด และทรงเล็งเรียนรอบรู้เกินกว่าพระชันษา
ที่ยังทรงพระเยาว์อยู่เพียงนั้น ก็ทรงพระเมตตา โปรด ๑ ให้ตามเสด็จ
ประพาสอินทโยธินในขณะนั้น พ.ศ. ๒๔๓๔ เป็นรุ่นเล็ก ๒ พระองค์ก็ด้วยกัน
สมเด็จพระเจ้าอนันตวรชัย เจ้าฟ้า ๑ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช
เป็นเหตุให้ทรงชอบชกสนิเทศนามมาแต่ครั้งนั้น ครั้นเสด็จกลับจาก
อินทโยธิน เมื่อโปรด ๑ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นที่ในพระบรมมหา
ราชวัง (ณตึกข้างประตูพิมานไชยศรี ที่ตั้งสำนักงานกรมพระคลัง
ข้างที่คน) สมเด็จ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการก็ได้เข้าเป็น

นักเรียนในชั้นแรก แต่ในชั้นนั้นนักเรียนมีมากด้วยกัน มีครูแต่คนเดียว
จึงต้องแบ่งนักเรียนออกเป็น ๒ แผนก ๆ เจ้านายเรียนตอนเช้า แผนก
นายทหารเรียนตอนบ่าย เจ้านายไม่ติดเล่าเรียนได้ โอกาสได้เข้าเฝ้า
แห่นในตอนบ่ายเป็นนิจ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
จึงได้ทรงใช้สอยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศวโรปการ
ศึกษาภาษาอังกฤษอยู่นั้น แต่ส่วนโรงเรียนภาษา
อังกฤษตั้งอยู่อย่างเช่นแรกตั้งเพียงสัก ๒ ปีเศษนักเรียนร่วมไป เพราะ
พระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าชั้นใหญ่เสีย จึงมีตำแหน่งข้าราชการต่าง ๆ เลี่ย
เป็นลำดับมา พวกนายทหารมาดเล็กเมื่อการทหารมีมากขึ้น เวลา
ที่เรียนภาษาอังกฤษก็น้อยลง แลที่สีกพวกนักเรียนที่เล็กเรียนไป
โดยสิ้นความอดุสภาระกัษมีอกพวกหนึ่ง นักเรียนลดน้อยลงจนครูก็
จะลากลับไป แต่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๑ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช กับ
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๑ กรมพระยาเทววงศวโรปการ แลพระเจ้าอยู่หัวองค์
พระองค์ ซึ่งทรงรักจะศึกษาต่อไปให้ตลอด จึงชักชวนครูแล้วกราบบังคม
ทูล ๑ ขอให้ตั้งการฝึกสอนคนโทนพิเศษศึกษา ที่ริมประตูวัดสุนทร
(ตรงที่ซึ่งเครื่องมณฑลเล็กที่สร้างใหม่นี้) อันเป็นที่ประทับของสมเด็จ
เจ้าฟ้า ๑ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชในสมัยนั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๑ กรม
พระยาเทววงศวโรปการ ได้ทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษต่อมาในชั้น
อีกปีเศษจึงเลิกเรียน เพราะตำแหน่งข้าราชการ
ตามกันโดยลำดับ

พระประวัติสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการตอนเสด็จเข้ารับราชการแผ่นดิน จะแสดงให้เห็นว่าเรื่องซึ่งจะกล่าวถึงถึงลักษณะราชการที่เป็นอยู่ในเวลานั้นพอเป็นเค้าความเสียก่อน เพราะสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสด็จเข้ารับราชการแผ่นดินในสมัยอันเป็นหัวข้อสำคัญของประเทศบ้านเมืองตอนหนึ่ง แลได้ทรงมีหน้าที่กระทำการสำคัญของประเทศตั้งแต่แรกเสด็จเข้ารับราชการ ถึงลักษณะราชการตอนต้นรัชกาลที่ ๕ นั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระชนมายุได้เพียง ๑๖ ปี ยังนับว่าอยู่ในเขตทรงพระเยาว์วัย จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์มา ๕ ปี เพราะฉะนั้นในระหว่างเวลา ๕ ปีนั้นยังไม่ถึงทรงรับภาระราชการแผ่นดินทั่วทุกฝ่าย จึงเสด็จไปประพาสทอดพระเนตรลักษณะการงานในนานาประเทศ แลทรงศึกษาการปกครองอย่างซึ่งไม่เกี่ยวข้องเป็นข้อสำคัญถึงราชการบ้านเมือง ถึงวันถึงกรมทหารมหาดเล็ก เล่มเริ่มศึกษาการเล่าเรียนถึงได้กล่าวมาแล้วนั้นเป็นต้น จนถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ พระชนมายุเพียง ๑๖ ปี เมื่อทรงผนวชแล้ว ทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกอีกครั้งหนึ่ง แต่นั่นก็ทรงว่าราชการแผ่นดินรับผิดชอบเองต่อมา ราชการที่เป็นความลำบากอยู่ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับภาระว่าราชการแผ่นดินนั้น มีการพระคลังเป็นสำคัญ เหตุด้วยแต่ก่อนมาการเก็บภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินแยกย้ายกันอยู่ในกระทรวงต่าง ๆ แลแล้วแต่เจ้า

กระทรวงจะจัดการเก็บ พระคลังมหาสมบัติเป็นแต่พนักงานรับเงินหลวง
 ตามแต่ต่างกระทรวงจะส่งมา ผลประโยชน์ซึ่งควรได้สำหรับแผ่นดินรั่ว
 ไหลไปเสียทางอื่นเป็นอันมาก แต่ส่วนการใช้จ่ายนั้นพระคลังมหาสมบัติ
 ต้องจ่ายเพิ่มรายการขึ้นทุกที ที่สุดเงินรายได้อีกไม่พอจ่ายต้องค้างชำระ
 รัฐบาลเป็นหนี้สินอยู่เป็นอันมาก พระยาทสมเคียร ๑ พระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าว่าราชการแผ่นดิน จึงต้องทรงพระราชดำริห์แก้ไข
 ความซีกข้องเรื่องการพระคลังก่อนอย่างอื่น ทรงพระราชดำริห์สมเด็จเจ้าฟ้า
 กรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งเป็นตำแหน่งอธิบดีพระคลังมหาสมบัติ
 จัดตั้งหรือรักษาการพิพัฒน์ขึ้นในรัชกาล พ.ศ. ๒๔๓๖ นั้น ให้มีพนักงาน
 ขาดูชี้กลางสำหรับรวบรวมรายได้อื่นผลประโยชน์แผ่นดิน แลตรวจตรา
 การเก็บภาษีอากรในกระทรวงต่าง ๆ ขึ้นเป็นที่แรก อันเป็นต้นของ
 กระทรวงพระคลังทุกวันนี้ แต่ในชั้นเบื้องต้นนี้ ตัวพนักงานซึ่งสามารถ
 ทำการให้ลุล่วงได้ก็ถึงพระยาพระคลังคนเดียวไม่พอแก่การ พระยา
 ทสมเคียร ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็นว่าควรทำกิจเร่งไม่ช้าเร่ง จึง
 หมายที่ส่วนการตรวจรายได้อื่นต่างกระทรวงมาทรงทำเองเมื่อขอ พ.ศ. ๒๔๓๗
 ไปรบก ๑ ให้จัดตั้งสำนักงานเรียกในครั้งนั้นว่า "ฮอภิก ฮอฟฟิศ" ขึ้น
 ในพระราชมณฑลเขมรสถอนใกล้ที่เสด็จประทับ แล้วยกทรงเลือกสรรผู้ช่วย
 พระราชอุระซึ่งทรงวัยไปนั้น ได้กรมพระเนศวรฤทธิซึ่งทรงทรงสถาปนา
 เป็นกรมหมื่นชนพระองค์หนึ่ง สมเด็จ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
 ซึ่งทรงทรงเล่าเรียนสำเร็จพระองค์หนึ่ง ไปรบก ๑ ให้เป็นหัวหน้าพนักงาน

ออกติดตามพี่ขึ้นมาแต่แรกตั้ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เสด็จลงทรงทำกาที่หอพิทักษ์นั้นทุก ๆ วัน การก็สวดมนต์พระราชธุระ
ตลอดไปจนถึงราชการอย่างอื่น ๆ จึงไปบอก ฯ ให้เจ้านายซึ่งเป็นหัวหน้า
พนักงานในหอพิทักษ์ส่งของพระเดชพระคุณช่วยพระราชธุระอย่างเช่น
ราชเลขาธิการในราชการอย่างอื่นเพิ่มเติมขึ้นจากการตรวจบัญชีคลัง แล
ต่อมาไม่ช้าก็ทรงรักหอพิทักษ์นี้ตั้งเป็นพนักงานราชเลขาธิการ เป็นต้น
เดิมของกรมราชเลขาธิการทุกวันนี้ การตรวจบัญชีคลังคงเป็นแค่ส่วน
หนึ่งของพนักงานราชเลขาธิการ

เมื่อสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไปการเสด็จเข้ารับราชการมี
ตำแหน่งในหอพิทักษ์นั้น เมื่อพระชนมายุได้เพียง ๑๗ ปี พระคุณวุฒิ
ปรากฏแก่คนทั้งหลาย ว่าทรงพระปรีชาฉลาดเฉลียวและรอบรู้ทั้งภาษา
ไทยภาษาอังกฤษและวิชาเลข ในการเสด็จไปเสวยที่เรียนไม่มีผู้ใดจะเทียม
ยิ่งกว่าในสมัยนั้น ก็ผู้ทรงราชการอยู่ใกล้ติดกับพระองค์พระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวมาแต่ก่อน มีภูมิลำเนาอยู่คนเคี่ยมแต่เจ้าพระยาภาณุวงศ์
จึงได้ไปเรียนณประเทศอังกฤษเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เมื่อกลับมาพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเป็นนายราชเลขาธิการ ทูล
แพร่พิเศษในกรมพระยาศรีสุนทร รัชการเป็นท่านองราชเลขาธิการ
ฝ่ายภาษาต่างประเทศมาจนตลอดรัชกาล ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้เป็น
ตำแหน่งราชเลขาธิการ แล้วเลื่อนขึ้นเป็นพระยาทรงพลมณฑลเทศาภิบาล แล

เป็นผู้ยังศิษย์การกรมมหาดเล็กด้วย เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 เหวงศ์วโรปการเสด็จเข้าไปรับราชการ จึงมีผู้ที่ได้เรียนรู้อังกฤษ
 อยู่ใกล้ชีวิตทิพย์พระองค์ สำหรับทรงใช้สอยในการต่างประเทศเป็นสองชน
 ด้วยกันกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ก็แลราชการที่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศ
 เกิดเป็นการสำคัญมาแต่ในรัชกาลที่ ๕ ถึงกล่าวมาแล้ว แต่ลักษณะการที่
 เกี่ยวข้องนั้น เมื่อในรัชกาลที่ ๕ มีแต่ในของด้วยเหตุที่ฝรั่งต่างประเทศ
 เข้ามาค้าขายในเมืองไทย กับเรื่องเขตแดนเป็นข้อสำคัญ มาถึง
 รัชกาลที่ ๕ การที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือที่มีพระราช
 ประสงค์จะตรวจค้นทำหีบค้าขายของต่างประเทศเล็กน้อยแบบแผนมาใช้
 ในการต่าง ๆ ที่ทรงกระทำขึ้นในประเทศนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 เหวงศ์วโรปการจึงได้ทรงมีหน้าที่รับราชการเกี่ยวข้องในการต่างประเทศ เพราะ
 เหตุทรงคุณวุฒิเหมาะแก่การนั้น มรดกแรกมีตำแหน่งรับราชการ
 แผ่นดิน

แม่เมื่อมีตำแหน่งรับราชการแล้ว สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 เหวงศ์วโรปการยังทรงพยายามเล่าเรียนต่อมาในเวลาว่างราชการ ทั้งวิชา
 ภาษาไทยภาษาอังกฤษและวิชาเลข วิชาเลขนั้นในตอนทรงศึกษาวิชา
 เลขตามวิธีไทยในสำนักขุนโชติพิรพมา (เลี่ยม) ในกรมโหรต่อมา จน
 ทรงทราบวิชาโหราศาสตร์ อาจจะทำปฏิทินแลคำนวณสุริยุปราคา
 จันทรุปราคาได้ ภายหลังมาจึงได้ทรงศึกษาวิธีปฏิทินไทยใช้ตามสุริย
 คติกาลขึ้นทุกเกล้า ๆ ฉะฉาน แลโปรดให้ใช้เป็นประเพณีของบ้านเมือง

แต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ สืบมาจนบัดนี้ ในส่วนทางความรู้ฝ่ายต่างประเทศนั้น ในตอนนั้น นายเฮนรี ฮาลลาสเตอร์ เข้ามารับราชการมีตำแหน่งอยู่ในกรม ทหารมหาดเล็ก ใ้ไปเป็นที่ทรงปลูกอาหารสัตว์ในอังกฤษ ผลของการ ที่ทรงพระอุสาหะศึกษาหาวิชาความรู้ต่อมาโดยลำดับพระองค์ท่านนั้น เป็น เหตุเพิ่มพูนพระปรีชาสามารถรับราชการสนองพระเดชพระคุณพอพระราช หฤทัยยิ่งขึ้นโดยลำดับมา พระบาทสมเด็จพระเจ้า ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้า อยู่หัวทรงเห็นคุณวุฒิ แลทรงพระเมตตาสมเด็จพระเจ้า ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์ วโรปการเพียงใด มีแรงอยู่ในประกาศครั้งทรงตั้งเป็นกรมหมื่น ๑ ดัง จะปรากฏต่อไปข้างหน้า ไม่จำต้องพรรณานาน

ถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ มีเหตุอันเกิดขึ้นในระหว่างรัฐบาลไทยกับนายทอมัส ยอนส นอกส์ ผู้เป็นเอเยนตคนกลางกงสุลเยอรมันในราชสำนักอังกฤษอยู่ใน กรุงเทพ ๑ แลในสมัยนั้นครั้งแต่ไทยได้ท้าวหนิงสือสัญญาทางพระ ราชไมตรีกับนานาประเทศเมื่อในรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลต่างประเทศเป็น ด้กงสุลเป็นผู้แทนเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ๑ มียศเพียงเป็นแค่กงสุล ๑ ในเวลาเป็นอย่างสูง ฝ่ายไทยก็ยังห้ามมิให้ไปอยู่ในต่างประเทศที่มี ทางไมตรีไม การที่จะเรว่ากล่าวกับรัฐบาลต่างประเทศใด ได้ แต่พวกจากกงสุลของประเทศนั้นที่อยู่ในกรุงเทพ ๑ ถ้าเกิดวิวาท ๑ ขนกับกงสุล ก็ไม่มีทางที่จะทำอย่างไรให้รัฐบาลของกงสุลนั้นทราบ ความจริงได้ นอกจากแต่ราชทูตพิเศษออกไปยุโรป เมื่อในรัชกาล ที่ ๔ มอนต์เออร์ อูมาเล็ค กงสุลฝรั่งเศส เคยมาประพาศิเกะกะขึ้น

คราว ๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องไปรบ ๑ ให้
 เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เป็นราชทูตพิเศษออกไปยังเมืองฝรั่งเศส
 มาถึงในรัชกาลที่ ๕ เมื่อนายอนุกูล กงสุลสยามในอังกฤษประพาศ
 เกะกะขึ้น เสนาบดีไปดูภาษากันให้ทำตามแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ จึง
 ไปรบ ๑ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นราชทูตพิเศษออกไปว่ากล่าวกับ
 รัฐบาลที่เมืองอังกฤษ เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ไปราชการครั้งนั้น
 ตำแหน่งราชเลขาธิการว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้สมเด็จพระ
 กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เป็นราชเลขาธิการ ต้องรอการทรงผนวช
 เป็นพระภิกษุมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๒๒ ได้ทรงผนวชพร้อมกับสมเด็จพระเจ้าฟ้า
 กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามตามประเพณี
 พระเจ้าน้องยาเธอ ๑ ทรงผนวช สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร
 เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระสังฆราช ยสุสัทธวงค์ วัชรราชประคัมภีร์เป็น
 พระกรรมวาจาจารย์ ทรงผนวชแล้วไปประทับอยู่วัดราชประดิษฐ์ แต่
 ในเวลานั้นราชการในกรมราชเลขาธิการมีมาก ทรงเกรงว่าพระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะไ้ความลำบาก จึงได้กราบบัง
 คัมภีร์มาทรงผนวชแต่เพียง ๑๕ วัน พอมีให้ปฏิบัติกิจประเพณีที่เคยมีมา
 เมื่อลาผนวชแล้วได้พระราชทานวังเดิมของพระองค์เจ้าอนุกรมมณีนันต์
 นครชัยที่ใกล้สะพานผ่าน แด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักพระราชทาน ได้เสด็จย้าย
 ไปประทับอยู่วังใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ แลต่อมาถึงขึ้นมรณ พ.ศ. ๒๔๒๔
 ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่น ๑ มีคำประกาศทรงยกย่องความชอบความดี
 ในครั้งนั้นดังนี้

คำประกาศ

คุรุณมัตถ์ พระพุทธศาสนาเถรวาท เป็นอภิศักการสงฆ์แล้ว ๒๔๒๔ พรรษา
 บัณฑิตบัณฑิตปัสสัฏฐิวิธานมาลี ทาพิณยเฮกาทีลลิตี คคิวาร
 ปรีเถกกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯ ฯลฯ
 พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
 พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ได้ทรงอุสาหะเรียนวิชาทั้งภาษาไทยภาษา
 อังกฤษชำนาญ จึงได้มีรับราชการสนองพระเดชพระคุณคราวคราว
 มาแต่ทรงพระเยาว์จนเวลายังนี้ มีพระหฤทัยจงรักภักดีต่อราชการ
 ประกอบด้วยความอุตสาหะพากเพียรมิได้ย่อหย่อน ทรงบังคับการงาน
 สิ่งใดโดยซื่อตรงเที่ยงธรรมเรียบร้อย เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมา
 ช้านาน บัดนี้ทรงเจริญวัยวุฒิวิชาความรู้ในราชการทั้งปวงทั่วถึง สม
 ควรจะไ้รับราชการอริยยศเป็นพระองค์เจ้าดำรงกรมพระองค์หนึ่งได้ จึง
 มีพระบรมราชโองการมวพระยาศรีสุริยราชมนตรีให้ตั้งให้สถาปนาเลื่อน
 แขน่งยศพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ เป็นพระ
 องค์เจ้าดำรงกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้า
 น้องยาเธอ กรมหมื่นเทววงศโรโปการ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕,๐๐๐
 ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าดำรงกรมในพระบรมมหาราชวัง จง
 เจริญพระชนมายุพรรดิสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ ศรรพดีสุวิสถิติ
 พิพัฒนามงคล วิบุลยคุณผลอนสารสมบูรณ์ อภุคตยเกียรติยศคุณา
 นภาพทุกประการเทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เป็นหมื่นเทววงศวโรปการ ถ้อยศักดิ์นา ๖๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เป็นหมื่นภยาสตราภักดี ถ้อยศักดิ์นา ๕๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหยาญชี เป็นหมื่นรักษพยุหพล ถ้อยศักดิ์นา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นั้นทำราชการในหลวงมดในกรมตาม
อย่างตามธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหยาญชี ในพระองค์เจ้า
ท่ากรมทั้งปวงสืบไป ให้มีความสอสวัสดิ์เจริญเทอญ

ทั้งแค้นวัน ๒๓ ๖ คำ บรมเสงตรัสก ศักราช ๒๒๔๓ เป็น
วันที่ ๕๕๗ ในรัชกาลปัตติยนั้น

ทรงสมณสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศวโรปการได้ทรงรับราชการ
สองตำแหน่ง คือในตำแหน่งราชเลขาธิการ เป็นที่ทรงปลูกษาในราช
การต่างประเทศด้วยตำแหน่งหนึ่ง มีตำแหน่งในกรมพระคลังมหา
สมบัติเป็นผู้บัญชาการรวมยาญชีกลางด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง ต้องทรง
แบ่งเวลาไปรับราชการที่หลวงรักษาการพมณ แล้วเข้าไปประจำราชการ
สำนักการกรมราชเลขาธิการเสมอทุกวัน เมื่อทรงรับราชการในตำแหน่ง
ทุกถ้าวานนี้ สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทววงศวโรปการได้ทรงศึกษา
การสำคัญให้สำเร็จทั้งพระราชประสงค์สองอย่าง คือในเรื่องทั้งราชทูต
ไทยไปประจำอยู่ในราชสำนักต่างประเทศเป็นที่แรก ได้เริ่มตั้งในประเทศ
อังกฤษเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๖๕ แล้วทั้งในประเทศฝรั่งเศสและประเทศ
อื่น ๆ ต่อมา ได้ผลลัพท์ความลำบากซึ่งต้องเรว่างานแต่กับกงสุลใน
กรุงเทพ ฯ นี้ แล้วเลยเป็นเหตุให้นานาประเทศยกย่องเกียรติยศสยาม

ประเทศทั้งราชทูตมาประจำในราชสำนักนั้นเรื่อง ๑ ต่อมาถึงขมมะแม
พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้ทรงคิดอ่านเรื่องทำสัญญากับรัฐบาลอังกฤษให้มิให้การ
ศาลต่างประเทศขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ เป็นเริ่มแรกที่ระแวกคนในบังคับ
ต่างประเทศเข้ามาไว้ในอำนาจศาลไทยได้อีกเรื่อง ๑ การทั้งสองเรื่อง
มิได้ปรากฏพระนามสมเด็จพระ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการในจดหมาย
เหตุนั้น เพราะในเวลานั้นเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดียังเป็น
เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เป็นผู้จัดการแต่ทำหนังสือสัญญา
ตามรัชสั่ง แต่ที่เห็นพระยาทสมเถา ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับสมเด็จพระ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงชวนถวายแต่กันจน
สำเร็จทั้งสองเรื่อง

ต่อมาถึงขมมะแม พ.ศ. ๒๔๒๗ เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดี
ขอพระราชทานพระบรมราชาณาการถวายขบวนเสด็จออกจากตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ไปตั้งอยู่ที่วังเดิมเรื่องผู้ที่จะเป็นแทน
ทั้งหลายก็เห็นกันโดยมาก ว่าไม่มีผู้ใดจะเหมาะกว่าสมเด็จพระ ๑
กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ แม้พระยาทสมเถา ๑ พระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริเห็นเช่นนั้น แต่หากยังทรงเกรงอยู่ว่า
จะเกิดความครหา เพราะเหตุที่เสนาบดีในสมัยนั้นล้วนเป็นผู้ใหญ่สูง
อายุ สมเด็จพระ ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการพระชันษาได้เพียง ๒๘ ปี
คนทั้งหลายจะเข้าใจกันไปว่า ทรงตั้งแต่เพราะความดำริเชิงโดยทรง
พระเมตตาในส่วนพระองค์ ต่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

กราบบังคมทูลรับสนอง จึ่งได้ทรงตั้งให้เป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

เมื่อสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ทรงรับตำแหน่ง
เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศนั้น ประสงค์ให้เป็นอยู่ในกระทรวงต่างๆ
เสนาบดีเจ้ากระทรวงย่อมมีข้าราชการที่ชำนาญเรื่องของตน เจ้าหน้า
ที่ราชการอื่นใดก็นำไปเสนอแลรับคำสั่งที่ชำนาญเสนาบดี ยังมีได้ตั้งสำนัก
การซึ่งข้าราชการในกระทรวงทั้งนี้ ใหญ่ ร่นสั้นจะออกไปพร้อมกันทำ
ราชการตามเวลาอย่างทุกวันนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
ไม่ทรงเห็นชอบในประพฤติเป็นเช่นนั้น ได้กราบบังคมทูลฯ เมื่อ
จะทรงตั้งให้เป็นเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ขอให้ให้มีที่สำนักงาน
กระทรวงการต่างประเทศเหมือนที่ประเทศอื่น จึ่งพระราชทานวิสสุต
รวมให้ ยืมใช้เป็นที่ศาลาว่าการกระทรวงการต่างประเทศ เป็นนรกที่จะมี
ศาลาว่าการกระทรวงฯ ซึ่งเสนาบดีต้องไปประจำทำการเหมือนกับ
ราชการผู้น้อย เป็นเพียงอย่างชุกก่อน แล้วกระทรวงอื่นๆ ได้จัด
ต่อมา ไม่แต่ทั้งสำนักงานอย่างเดียว ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ
ทรงพระดำริห์ให้ขึ้นเป็นที่แรก ถึงระเบียบการในสำนักงาน
กระทรวง เช่นแบ่งขึ้นหน้าที่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตลอดจนวิธี
เขียนแลเก็บจดหมายในราชการ ซึ่งใช้กันเป็นนัยอยู่ทุกกระทรวงใน
ทุกวันนี้ ก็เป็นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงพระดำริห์
จัดขึ้นในครั้งนั้น กระทรวงอื่นๆ ระเบียบอย่างทำตามต่อมา แลที่สุกมีข้อ

สำคัญในพงศาวดารอย่างหนึ่ง ซึ่งควรกล่าวไว้ ให้ปรากฏ คือที่สมเด็จพระ
กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเป็นเสนาบดีแรกที่เป็ผู้รู้ภาษาต่างประเทศ
แต่ก่อนมาหาปรากฏว่าเคยมีไม่

ถึงเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระ
เกียรติยศเป็นกรมหลวงฯ มีคำประกาศทรงยกย่องความชอบความก
ดิ้ง

คำประกาศ

คุรุมีศักดิ์ พระพุทธศาสนาเถลิงเป็นอภิลักขณ์แล้ว ๒๔๒๘ พระยา
ปัตติโกศล โสณสังวรวิมล วิสาขมาศ กาลปิณฑ เสด็จเสด็จ คุรุวาร
ปริเลทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ฯ จ. ๑
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าน้องยาเธอ
กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ให้รับราชการสนองพระเดชพระคุณเป็นที่
ไว้วางพระราชหฤทัยมาแต่ยังทรงพระเยาว์ มีความชอบเป็นอันมาก
ที่ปรากฏอยู่ในคำประกาศเมื่อเลื่อนกรมครั้งก่อนนั้นแล้ว จำเดิมแต่นั้น
มากได้ทรงพระอุสาหะรับราชการต่าง ๆ ซึ่งเป็นราชการสำคัญใหญ่ยิ่ง
ขึ้นกว่าแต่ก่อน เป็นที่ไ้ทรงย่อกษัตริย์ในราชกิจต่างประเทศแลการ
ในพระนครเป็นอันมาก แต่ยังมีเสด็จดำรงอยู่ในที่ไปเขตสถิการที่หลวง
ก็ได้รับกระแสพระราชดำริที่หนังสือไปมากับคนต่างประเทศด้วยข้อราช
การในส่วนพระองค์บ้าง ข้อราชการแผ่นดินบ้าง รั้งรับทุกการณ
อันจะเป็นความลำบากในราชการให้เบาบางแลสงขร้งมิใช่โดยมาก จน

ภายหลังได้มีราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งที่เสนาบดีว่าการ
ต่างประเทศ ได้การในตำแหน่งให้ขึ้นไปโดยเรียบร้อย สมควรแก่
แบบอย่างราชการในกรุงสยามในกาลก่อน แลอนุโลมตามแบบอย่าง
ประเทศทั้งปวงในการซึ่งสมควรนั้น ราชการในกรมผู้ว่าการต่างประเทศ
ก็สงบเรียบร้อยเป็นอันเขาพระราชหฤทัย แลเป็นคุณต่อราชการขึ้นเป็น
อันมาก การซึ่งจะทรงพระดำริห์การอื่นใดย่อมดำรงอยู่ในความสวัสดี
ยุติธรรมเป็นประธานทั้งนี้ ทั้งความซื่อสัตย์กตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลี
พระบาททั้งสองประการเท่านั้น ในเวลานั้นการอื่นใดซึ่งจะทรงพระดำริห์
ย่อมเป็นคุณแก่ชนทั้งปวงทั่วกันนี้ แลเป็นการเชิดชูพระเกียรติยศ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิใช่เป็นการใดอย่างหนึ่งเสียอย่างหนึ่ง
ควรจะเป็นแบบขนานทั้งนี้ของข้าราชการซึ่งจะรับราชการฉลองพระเดช
พระคุณสืบไปภายหน้า การซึ่งจะประพฤติพระองค์อยู่พระอิริยาวัตรแต่
ความประพฤติพระองค์ที่ประจักษ์เห็นทั่วจากอศัตถ์ทั้ง ๕ ประการ แล
บางจากความถุษาแลความกำเริบทั้งสาม โดยอันอาร์แลอันอื่น
ทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการทั้งปวง ประกอบไปด้วยพระ
สติปัญญากว้างขวางทุกสิ่ง สามารถในราชกิจใหญ่ซึ่งทั้งปวงทุกประการ
ถึงว่ามีพระชนมายุน้อย ก็ได้รับราชการในตำแหน่งอันใหญ่เป็นที่ไว้วาง
พระราชหฤทัย ทั้งราชการแผ่นดินแลราชการในพระองค์สมควร
ที่จะได้ดำรงพระเกียรติยศในตำแหน่งพระองค์เจ้าดำรงกรมผู้ใหญ่ว่า
ราชการฉลองพระเดชพระคุณดำรงพระเนตรพระกรรณพระองค์หนึ่งได้

จึงมีพระบรมราชโองการมาพระยัดขุนเสนาบดีสั่งให้สถา
ปนาเลื่อนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศ์วโรปการ ขึ้นเป็นพระองค์
เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้า
น้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ นาคนาม ทรงศักดินา ๓๕๐๐๐
ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง
ทรงเจริญพระชนมายุ พรรณสุภาพปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพ
สิริสวัสดิศุภพัฒน์มงคล วิบุลยศุลกลอนสารสมบุรณ์ อุดมเกียรติยศ
เทชานภาพทุกประการเทอญ

ให้ทรงเลื่อน เจ้ากรม เป็นหลวงพระวงศ์วโรปการ ถัดศักดินา ๖๐๐
ให้ทรงเลื่อน ปลัดกรม เป็นหมื่นหลวงสรานีนิกกิจ ถัดศักดินา ๕๐๐
ให้ทรงเลื่อน สมุหยาตรา เป็นหมื่นรักษ์พลพิบูลย์ ถัดศักดินา ๓๐๐
ให้ผู้รับไว้รับตำแหน่ง ๓ น. ทำราชการในหลวงแลในกรม
ตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหายาตรา ในพระองค์เจ้า
ต่างกรมทั้งปวงสืบไปให้มีความสวัสดีเจริญเทอญ

ตั้งแต่วันที่ ๖.๑๖ คำ ขราชูรักษ คักราช ๑๒๔๔ เป็นวันที่ ๖๔๐๘

ในรัชกาลยศุขยนั้น

ถึงยุค พ.ศ. ๒๔๓๐ สมเด็จพระราชินีนวโกศวัยประเทศอังกฤ
ระทรงผลของรัชกาลครบ ๕๐ ปี ในวาระใหญ่นั้นเป็นพระพลีที่พระเจ้า
แผ่นดินแลประจานอียกต่างประเทศที่เป็นสัมพันธมิตรไมตรี ถ้ามิได้
ไปช่วยนางเอง ก็ยอมแต่งเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่เป็นผู้แทน

ไปช่วยงาน แลในครั้งนั้นเมื่อรัฐบาลอังกฤษออกกำหนดการมาให้
กราบยังคัมภีร์ ๑ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๑ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑
ไปรต ๑ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
ฉลองราชสมภพที่ประเทศอังกฤษแทนพระองค์ แล้วไปรต ๑ ให้เสด็จ
ไปยังประเทศฝรั่งเศส ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ และไปถวายเครื่องราชอิสริยาภรณ์
แก่สมเด็จพระเจ้าวิลเฮ็ล์มที่ ๑ เอมเปอเรอร์แห่งประเทศเยอรมนีด้วย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสด็จไปยุโรปครั้งนั้น นอกจากที่ไปเป็นสมแทนพระองค์แล้วไปเจริญทางพระราชไมตรีก็กล่าวมา ได้วิญญูกรรมแล้วจึงไปให้ทรงทราบว่าลักษณะการปกครองของนานาประเทศเป็นข้อสำคัญด้วยอีกอย่างหนึ่ง ก็ขอในเวลานั้นกระทรวงเสนาบดีก็ให้จัดการเป็นระเบียบเรียบร้อยตามสมควรแก่สมัยแล้ว มีแต่กระทรวงการต่างประเทศกระทรวงเดียว กระทรวงอื่น ๆ ยังคงทำอยู่ตามแบบโบราณยัง ใ้แก่ ไซเชลล์และเปลี่ยนระเบียบการแต่เล็กน้อยยัง กระทรวงแลกรมซึ่งให้ทรงจัดตั้งขึ้นใหม่ นอกจากกระทรวงเสนาบดีก็มี พระยาสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่าถึงเวลาสมควรจะจัดกระทรวงเสนาบดีทั้งปวง ให้ทำการตามหน้าที่ที่ควรเป็นรัฐบาลอันเกี่ยวกันตามแบบแผนประเทศที่รุ่งเรือง จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงทราบลักษณะการปกครองของนานาประเทศ มาประกอบกับการที่ทรงพระราชดำริที่ เพราะเหตุนี้ เมื่อเสด็จราชการในยุโรปแล้ว สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

จึงเสด็จกลับมาทางอเมริกาแลประเทศยูนกันตวับ แลเมื่อเสด็จมาถึง
ประเทศยูนกันตวับ รัฐบาลยูนกันตวับแสดงความประสงค์ที่จะให้ทางพระราช
ไมตรี ในระหว่างประเทศยูนกันตวับกับประเทศสยามกลับมาขึ้นเหมือนแต่โบราณ
จึงโปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการทรงทำหนังสือ
แสดงทางไมตรีกับยูนกันตวับในเวลาเมื่อเสด็จประทับอยู่ณกรุงโตเกียว

ครั้นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเสด็จกลับมาถึง
กรุงเทพ ฯ กราบบังคมทูลรายงานการที่ได้ไปตรวจตราวิธีปกครองใน
นานาประเทศ จึงโปรดฯ ให้เริ่มตั้งเสนาบดีสถานในรัชชกาล พ.ศ. ๒๔๓๓
แต่มีพระราชประสงค์จะทรงทดลองการที่ทรงพระราชดำริที่เห็นใหม่
ให้เห็นประโยชน์แน่นอนก่อน จึงยังมีได้ประกาศแก่ใจตำแหน่งเสนาบดี
เป็นแต่โปรดฯ ให้เสนาบดีตามตำแหน่งเดิม คือ อรรถมหาเสนาบดี
กระทรวงมหาดไทย ๑ อรรถมหาเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ๑ เสนา
บดีกระทรวงการต่างประเทศ ๑ นายกรัฐมนตรีซึ่งบัญชาการใน
ตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล ๑ เสนาบดีกระทรวงวัง ๑ เสนาบดี
กระทรวงเกษตราธิการ ๑ กับอธิบดีกรมต่าง ๆ ซึ่งทรงกระทำเคยชินเป็น
กระทรวงเสนาบดีอีก ๖ ตำแหน่ง คือ กรมมยุทธนาธิการ ๑ กรมพระคลัง
มหาสมบัติ ๑ กระทรวงศาลยุติธรรม ๑ กรมธรรมการ ๑ กรมโยธา
ธิการ ๑ กรมราชเลขาธิการ ๑ รวม ๑๒ ตำแหน่งนี้ประชุมเป็นเสนา
บดีสภา เสด็จประทับเป็นประธานเอง มีการประชุมปรึกษาหารือ
ราชการต่าง ๆ เป็นเนื่องนิมา ๓ ปี จนทรงพระราชดำริเห็นว่า ควร

ใช้เป็นแบบแผนในการปกครองพระราชอาณาจักรไทย จึงทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศตั้งเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน
ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ มีความในประกาศดังนี้

ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี^๑

มีพระบรมราชโองการณพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบาท
สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหาราช บรม
รัตนราชวรวงศ์ วรุตมพงศ์บริพัตร วรชิตยราชินิกโรดม จาตุรันตบรม
มหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมอรรคมหาเสนาบดีราชอาษา บรมนาถบพิตร
พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามทรงมีรับสั่งว่า ได้แลเห็นแดนทั้งหลาย
ที่ใกล้เคียง คือลาว มลายู กะเหรี่ยง ฯลฯ คำว่าเสนาบดีเกล้าฯ
สั่งให้ประกาศให้ราษฎรทั่วกันว่า มีพระราชหฤทัยหวังจะทำงานบำรุงแผ่นดิน
ให้เจริญยิ่งขึ้นไปทุกเวลา และรักษาขนบธรรมเนียมที่ดีไว้คงมีอยู่
และผ่อนผันแก้ไขการที่เลวให้ดีขึ้นไป เพื่อประโยชน์อาณาประช
ราษฎรจะได้อยู่เย็นเป็นสุขทำมาหากินโดยชอบ บ้านเมืองจะได้รุ่งเรือง
เจริญทันกับกาลสมัยที่เป็นทั่วไปในโลกนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่า
ราชการบ้านเมืองย่อมจะเรียบร้อยได้ ด้วยวิธีการแบ่งกระทรวง
หน้าที่พนักงานให้ทำการเป็นหมวดเป็นหมู่ ให้สมควรแก่กำลังสติปัญญา
สามารถของผู้ที่จะรับราชการฉลองพระ เกศพระ คุณในตำแหน่งนั้น ๆ

๑ ประกาศนี้เข้าใจว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้
รับสั่ง

แลต้องแบ่งหน้าที่ราชการให้เป็นส่วนเป็นแผนกตามกระทรวง ราชการ
 ทั้งปวงจึงจะสำเร็จไปได้ทันกาลสมัยที่ควรจะเป็น เพื่อว่าถ้าทรงพระราช
 ดำริให้ให้จัดการสิ่งใด ก็จะได้มีหน้าที่ทำการสิ่งนั้นทันทีทั่วทั้งที่ ไม่มี
 ที่ติดขัดของควย การที่การเจริญทั้งปวงขึ้นเป็นพระบรมราชประสงค์
 ให้มีเพื่อประโยชน์แก่ความสุขแก่ประชาชนนั้นจึงจะเป็นผลสำเร็จบริบูรณ์
 ได้ เพราะเหตุฉะนั้นจึงได้ทรงพระราชดำริที่แก้ไขธรรมเนียมกระทรวงของ
 การที่เสวยอยู่ให้ดีขึ้นใหม่มาเป็นชั้น ๆ ตามกาลสมัยที่ราชการหน้าที่
 นั้นเกิดขึ้นใหม่ เพื่อการเจริญแก่บ้านเมืองดังกล่าวมาแล้ว แลเจ้า
 กระทรวงใหญ่ในพระราชกำหนดกฎหมายเดิมมีอย่างไรไม่คงกล่าว ควย
 ย่อมทราบอยู่ทั่วกันแล้ว แต่ที่ว่าแต่ชั้น ๆ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ตั้งเดิมอย่างคราว แลลงกรณสืบข้างตามเวลาควรจะมีเป็น จรดกล่าว
 ตั้งแต่เสนาบดี ๖ ตำแหน่งที่มีอยู่แต่แรกได้แก้ไขจนถึงฉะฉานราชสมบัติ
 มา มีอรรคมหาเสนาบดี ๒ คือ (๑) เสนาบดีกรมมหาดไทย ที่สมุห
 นายก ได้บังคับบัญชาการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง (๒) เสนาบดี
 กรมพระกลาโหม ที่สมุหพระกลาโหม ได้บังคับบัญชาการหัวเมือง
 ยักษ์ใต้ทั้งปวง แลการทหารบกทหารเรือ รัชสมัยที่ ๕ คือ
 (๑) เสนาบดีที่พระคลัง ได้บังคับบัญชาการต่างประเทศแลกรมพระคลัง
 (๒) เสนาบดีกรมเมือง ได้บังคับบัญชาการรักษาดินแดน แลความ
 นครบาล (๓) เสนาบดีกรมวังได้บังคับบัญชาการในพระบรมมหาราชวัง
 แล (๔) เสนาบดีกรมนาที่เกษตราธิบดี ได้บังคับบัญชาการไร่นา

รวมเป็น ๖ ตำแหน่ง นับว่าเป็นตำแหน่งประจำในที่ประชุมเสนาบดี
 ฤาษฏชนนศาสดา แลในที่ประชุมข้างที่มีพระบรมวงศานุวงศ์ข้างพระองค์
 แลชนนางผู้ใหญ่ของท่าน อย่างเช่นสมเด็จพระยามหาจักรีบรมวงศ
 แลเจ้าพระยาทิพากรวงศ์นั้นเป็นต้น อยู่ในที่ประชุมด้วย ครั้นต่อมาใน
 บัญญัติปกศก รุศีกักราช ๑๒๓๗ (ร.ศ. ๘๔) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
 ให้แยกกระทรวงพระคลังออกจากกระทรวงการต่างประเทศ ตั้งหอรัษฎา
 กรพินิจขึ้น แลในสมัยเมษเยศวรศก รุศีกักราช ๑๒๔๕ (ร.ศ. ๑๐๒)
 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เพิ่มกระทรวงโทรเลขแด่ไปรษณีย์
 ขึ้นใหม่ แลในสมัยพุทธศก รุศีกักราช ๑๒๔๘ (ร.ศ. ๑๐๖) ได้ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แยกกรมทหารบกทหารเรือออกจากกรม
 พระกลาโหม ตั้งกรมบัญชาการขึ้น แลในวันกลืนทศศก ๑๐๘ ได้ทรง
 พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้รวมการโยธาต่าง ๆ ที่อยู่ในกระทรวงต่าง ๆ
 มาตั้งเป็นกระทรวงโยธาธิการ แลรวมกรมโทรเลขไปรษณีย์เข้าใน
 กระทรวงโยธาธิการ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมธรรมการ
 แลสังฆการีขึ้นอยู่ในกรมมหาดไทยมาวมกับกรมศึกษาธิการ เป็น
 กระทรวง ๓ ต่างหากแล้ว บัดนี้ทรงพระราชดำริเห็นว่า กระทรวงเมือง
 ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการ
 เป็นกอมมิกดิ์ ยังค้ำับการมาแต่ชั่วนิรันดร์ รุศีกักราช ๑๒๔๘ (ร.ศ. ๑๐๕)
 นั้น ได้ชักการแก้ไขเป็นแบบแผนขึ้นใหม่ควรให้เลิกกอมมิกดิ์นั้นเสีย
 ให้คงเป็นเสนาบดีไปตามเดิม แลกระทรวงเกษตรธิการที่ได้ยังค้ำับการ

โรงภาษีสินค้าเข้าออกนั้น ให้ยกไปขึ้นกระทรวงพระคลัง ให้คงแต่
 เกษตรพาณิชย์การ แลการเกษตรรากรที่ระกักขึ้นใหม่ต่อไป แลกระทรวง
 ยุติธรรมที่จะได้รวบรวมผู้พิพากษาแลตระลาการพิจารณาคดีความนั้น ก็
 ให้ทำการขึ้นต้นพอจะให้ราชการเป็นไปได้ในแห่งเดียวกัน จึงทรงพระ
 กรณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งเป็นกระทรวงใหญ่ขึ้น แลกรมพระอภัยมณี
 มีราชการหน้าที่มากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า จึงทรงพระกรุณา
 โปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นกระทรวงใหญ่เรียกว่ากระทรวงมูรธาธร แล
 กระทรวงยุทธนาธิการนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่าราชการจัดลงเป็น
 แบบแผน แลควรให้แก่วางเป็นกรมยุทธนาธิการบังคับบัญชา
 กรมทหารบกทั้งปวง มีผู้บัญชาการให้มียศเสมอเสนาบดี แลให้เข้า
 ในที่ประชุมเสนาบดีด้วย แต่การบริกรรมราชการทั้งปวงนั้น ให้กรม
 พระกลาโหมเป็นเจ้าหน้าที่จะตามธรรมเนียมเดิม แลกรมทหารเรือ
 กรมช้าง กรมแสง ซึ่งยกไปกระทรวงยุทธนาธิการนั้น ให้ยกมาขึ้น
 กรมพระกลาโหม เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งมีกระทรวง
 ใหญ่ให้ประชุมกันปรึกษาราชการตามหน้าที่ซึ่งเกี่ยวข้องกัน เป็นที่
 ประชุมเสนาบดี ๓๒ ตำแหน่ง เรียกว่าเสนาบดีสภา ฤๅดูขุนแผนคาลา
 อันจะมีหน้าที่รวมกันแลต่างกันโดยแผนก ซึ่งมีพระราชบัญญัติต่างหาก
 จะประกาศต่อไปภายหลังแล้วดังนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า
 ให้บรรดาเสนาบดีทั้งปวงให้มียศเสมอเหมือนกันทั้งสิ้น ไม่ให้ถือว่า
 เป็นธรรมดาเสนาบดี ฤๅเป็นวิสุตมณี ฤๅเป็นเสนาบดีตำแหน่งใหม่

แลพนักงานทนายของกระทรวงต่าง ๆ ทั้งปวงจะได้มีพระราชบัญญัติ
ออกต่อไปในภายหลังด้วย

เมื่อใดที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งตำแหน่งขึ้นใหม่จนแล้ว จึง
ทรงพระราชดำริเห็นว่าราชการกรมมหาดไทยทุกวันนี้มีมากจน แล
ต้องการเร็วระทดก็ให้ไปเป็นไปเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ เจ้าพระยารัตน
ยกินทรทสมุหนายกนั้นก็สร้างกายภาพลภาพมาก จะเข้ามารับราชการ
ประจำตามหน้าที่ซึ่งต้องเป็นไปในประจุบันนี้ก็ไม่ไหว แต่เจ้าพระยารัตน
ยกินทรได้รับราชการมีความชอบมา ทำให้มีความฉิกร้ายในราชการ
อย่างหนึ่งอย่างใดไม่ จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่
ไม่ประจำการกระทรวงอย่างเช่นเคยมีมาแต่ก่อน แลให้เข้าไปใน
ประชุมเสนาบดีสภาได้เป็นครั้งเป็นคราว ตามเวลาที่สามารทำได้ คง
ให้มีบรรดาศักดิ์เป็นสมุหนายกด้วยตามเดิม แลโปรดเกล้าฯ ให้พระ
เจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพรับตำแหน่งที่เสนาบดี บังคับ
บัญชาการในกระทรวงนั้นทั่วไป อนึ่งกระทรวงเมื่อนั้น ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ซึ่ง
ได้เป็นกอมมิกคหบดีขึ้นแต่ก่อนนั้น เป็นเสนาบดีว่าการกรมพระนครบาล
อนึ่งกระทรวงโยธาธิการก็โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า
กรมขุนวิจิตรานุวัตรวงศ์ เป็นอธิบดีอยู่แต่ก่อนแล้วนั้น ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้ยกเป็นเสนาบดีขึ้น อนึ่งกระทรวงธรรมการแลศึกษา
ธิการที่ว่างอยู่ ด้วยโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรง

ราชานุภาพ ไปเป็นเสนาบดีกรมมหาดไทยแล้วนั้น ทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ
มาเป็นเสนาบดีกระทรวงธรรมการแลศึกษาธิการ อนึ่งกระทรวงเกษตรา
ธิการที่ว่างอยู่ ด้วยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ไปเป็นเสนาบดีกระทรวง
ธรรมการแลศึกษาธิการนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยา
สุรศักดิ์มนตรี เป็นเสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ อนึ่งกระทรวง
ยุติธรรมแลกระทรวงมรอาชร์ที่โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นใหม่นั้น ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสวัสดิ
โสภณ เป็นเสนาบดีว่าการยุติธรรม แลพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่น
พิทยลาภพฤฒิยาถา เป็นเสนาบดีกระทรวงมรอาชร์ อนึ่งกรมมณฑล
ธิการนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดชเป็นบัญชาการ
อนึ่งตำแหน่งเสนาบดีอีก ๔ กระทรวงที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงมานั้น ทรง
พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คงอยู่ตามเดิม ให้ผู้ที่ได้รับตำแหน่งแ
ยยศเสนาบดีทั้งปวงนี้ อุดมที่ทำการตามหน้าที่ให้สำเร็จโดยพระบรมราช
ประสงค์ ความงามความดีจะได้มีแก่ราชการแลบ้านเมืองระไกรเจริญ
ยิ่งขึ้นสืบไป

๑. เจ้าพระยารัตนาธิเบศร เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ๒. กรมหลวงเทเวศ
วโรปการเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๓. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์
เสนาบดีกระทรวงคลัง ๔. กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีกระทรวงวัง

ประกาศมาแต่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท วันที่ ๑ เมษายน
รัตนโกสินทรศก ๑๑๑๑ เป็นวันที่ ๔๕๔๓ ในรัชกาลปัจจุบัน

ในการจัดตั้งเสนาบดีสถาน เป็นการสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ซึ่ง
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าเธอหม่อมหลวงปิ่นตบแต่ง
พระองค์มาแต่แรก แลเมื่อครั้งประชุมเสนาบดีสถานแล้ว ได้
ทรงเป็นหัวหน้าเสนาบดีในที่ประชุมเสนาบดีสถานมาทั้ง ๒ รัชกาลจนตลอด
พระชนมายุ ถ้าจะประมวลเวลาได้ถึง ๓๑ ปี เรื่องพระประวัติของ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าเธอหม่อมหลวงปิ่นตบแต่ง
ที่จะนำมาเรียบเรียงในที่นี้ เพราะราชการบ้านเมืองในรัชกาลที่ ๕ ที่ได้จัด
ให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในระยะเวลา ๑๑ ปีนั้นมากมายหลายอย่างนัก อย่าง
ใดที่จะไม่ไต่ถอยเนื่องถึงพระประวัติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าเธอ
หม่อมหลวงปิ่นตบแต่งนั้น ถ้าจะพรรณาให้หมด ก็คือว่า จะต้องแต่ง
เรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ตลอดในขณะนั้น เห็นจะยากยาวเกิน
ประมาณ แต่การที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าเธอหม่อมหลวงปิ่นตบแต่ง
สนองพระเดชพระคุณมาในท่อนนี้ อย่างไร มีกระแสพระราชดำริห์ของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏอยู่ในพระราชหัตถเลขา
ซึ่งพระราชทานพระพรแก่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าเธอหม่อมหลวงปิ่น
ตบแต่ง ๕๐ ใบบ้างนำมาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

ถึง กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ

ฉันได้ทราบว่าฉันเป็นขี้อร่อยมากจนเกิดอาการ ๕๐ ปี จะกล่าว
ว่ามีความยินดีที่เธอมีอายุมาดังเพียงนั้นก็มิใช่ ความยินดีซึ่งเกิดจาก
แสดงออกหลังขึ้นไป ว่าเธอกับฉันได้ทำราชการ และมีความรักใคร่อาศรัย
กันตลอดส่วนหนึ่งของ ทั้งแม้ว่ายังเป็นเด็กด้วยกันมาดั่งเวลาช้านาน
จนถึงนี้ว่าเป็นคนแก่ด้วยกัน การที่ได้ทำมาแล้ว ล้วนเป็นการสำคัญ ๆ
ที่ได้กล่าวล่วงข้ามมาเป็นชั้น ๆ จนถึงเวลาอัน เป็นข้อควรบันทึกคือ
ความสำเริง ฉันเฝ้ามุ่งหมายไปกระทำให้เป็นไปได้ถึงเพียงนี้ เมื่อระฤก
ถึงกาลล่วงมาแล้วเช่นนั้น ไฉนจึงเกิดความรักอันเต็มเปี่ยมในใจ จึงอาจ
จะนำมาชักชวนเธอให้ระฤกได้ แล้วผลยังเกิดความรักอันในใจเช่นนี้ได้เกิด
ขึ้นแก่ตัวฉัน เมื่อความรักเกิดเช่นนั้น ฉันจึงเป็นมงคลอันอุดม

ส่วนการในอนาคต เมื่อพิจารณาถึงหลักเหตุผลซึ่งทำการมาด้วยกัน
อยู่ในเวลานี้ มีท่าทางที่จะให้อาจารย์กันแลกัน ทั้งราชการแผ่นดิน
แลการในส่วนตัวสละไปภายหน้าอีกช้านาน ไม่มีเหตุอันใดที่จะให้สละแคล้ว
ส่งสัย ว่าเราจะไม่ได้ทำการไปด้วยกันจนสุดความสามารถ เมื่อแล
การเช่นนั้นก็ให้เกิดความยินดียั่วใจในใจ ว่ายังจะได้ร่วมสุขร่วมทุกข์กัน
ไปอีกนาน นับว่าเป็นมงคลประการที่สอง

ชื่นกัวยเกะความสัถยทณังใจประพฤทิวอยู่ในธรรม คำเนิร
 ราชการกัวยความมุ่งหมายให้ทางอิศรภาพของแผ่นดิน แลให้มี

ความสมัคสมิสรในพระราชวงศานุวงศ์ แลให้อาณาประชาราษฎร์มี
ความสุขสำราญเจริญด้วยโภคทรัพย์ นั้นเป็นความสัจซึ่งตั้งอยู่ในใจ
ฉัน อันสัจชาธิษฐานนั้นย่อมถือมาแต่โบราณ ว่าเมื่อนำมาแสดงเป็น
สัจชาธิษฐานแล้วจึงตั้งความปรารถนาอย่างหนึ่งอย่างใด ก็อาจจะสำเร็จ
ได้ โดยมากดังนี้

อาศรัยเพศที่ตั้งแห่งความสุขสัจ ที่โดยมากกล่าวแล้ว ๓ ประการ
เป็นต้น ขออำนาจพรให้เรามีชนมาชยนิรันดร์ ประกอบด้วยกำลัง
กายแลปัญญาขยันหมั่นเพียรในภายหน้า ความมั่นคงอันหนึ่งเป็น
เครื่องนำมาแห่งความสุข โสภณดีสวัสดิ์มงคลแก่ตัวเรา ในหลักจิต
สมัยอันนั้นแลซึ่งจะประกอบไปในภายหน้า

ฉันได้ส่งเงิน ๕๐ บาทมาทำบุญเท่ามีอายุของเธอยี่สิบสี่ เป็นส่วน
พระราชทานของพระราชา ก็ยกมามีค่ากับหนึ่งสิ่งมาเป็นส่วนซึ่งมีใคร
ที่รักให้เธอ ขอให้รับไว้ ไว้เป็นพระภักตังกันสืบไป

(พระบรมนามาภิไธย) รุฟาลงกรณ์ ป,ร,

ถึงรัชกาลปัจจุบัน ทั้งตำแหน่งและหน้าที่ของสมเด็จพระเจ้า
ท้าวเวียงสวโรปการ ยิ่งสำคัญขึ้นกว่าในรัชกาลก่อน เพราะเป็นเวลา
เปลี่ยนรัชกาลแลพระองค์ทรงเป็นหัวหน้าเสนาบดีทั้งปวงทั้งกล่าวมาแล้ว
ประการ ๓ เพราะพระองค์ทรงเป็นพระมาตุลาผู้ใหญ่ในพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกประการ ๓ ประกอบด้วยทรงพระเกียรติคุณ

สุนทรจรรยา เป็นที่สรรเสริญของบุคคลทุกชาติทุกชั้นบรรดาศักดิ์ ใจ
ใฝ่ทรงรับความนับถือของคนทั้งหลายทั่วไป ว่าเป็นหลักในราชการ
แผ่นดิน รองแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงมาด้วยประการฉะ
นี้ ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็นกรมพระในคราวทรง
ตั้งกรมเจ้านายเป็นอนุทิน ในรัชกาลปัจจุบันมีมอญ พ.ศ. ๒๔๕๔ มีคำ
ประกาศทรงยกย่องพระเกียรติคุณแลความชอบความกตัญญู

คำประกาศ

อนึ่งทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทวะวงศ
วโรปการ เป็นพระเจ้าบรมวงศ์ผู้ใหญ่ อันพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกย่องแต่ทรงพระเยาว์มาจนอันมาก ทั้งเป็นที่
ทรงไว้วางพระราชหฤทัยยิ่ง ใฝ่ทรงรับราชการฉลองพระเดช
พระคุณเป็นเสนาบดีมานานยิ่งกว่าเสนาบดีทั้งปวงในกาลบัดนี้ อัน
หน้าราชการ ในพเนจรว่าการต่างประเทศนั้นแล ก็นับว่าเป็นราชการ
อันสำคัญแลยากยิ่งนัก เพราะต้องทรงพระดำริที่คอยหาอุบายที่จะรักษา
ทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศให้คงดีเป็นที่ ประสงค์
ของกันอยู่เสมอ ทั้งยังคอยทรงระวังรักษาพระเกียรติยศแห่งพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลเกียรติยศแห่งชาติบ้านเมือง มิให้มัวสิ่งใด
มากระทบกระเทือน อันจะทำให้พระบรมเชษฐาณาภพมีพินทางทะเลเสื่อม
ถอย หรือเป็นที่สยปรมาทไค้แม้แต่นกเคี้ยว คอยทรงระวังพิจารณา
ดูความเจริญแห่งชาติอื่น ๆ ว่าระกำเนียวไปทางใด แล้วแต่คอยจัดการ

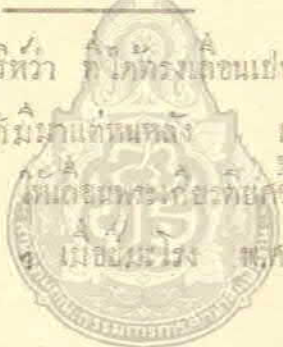
ทางฝ่ายกรุงสยามให้เป็นไปตามสมควรเทียมกันนานาประเทศ มิให้
 เสียเปรียบเขาได้ ในการเหล่านั้นจะต้องมีเวลาที่ทรงศึกษาได้ถึถึง
 ขั้วราชการกับผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศอยู่เสมอ ๆ การที่ได้ทรงกระทำ
 มาแล้วในทางนั้นนับว่าเป็นที่เรียบร้อยทุกคราวมา ทั้งชนชาวต่างประเทศ
 ก็พากัน สรรเสริญ พระปรีชาสามารถ แลเป็นที่นิยมในพระอิริยาครียอัน
 สุภาพ ฝ่ายชาวไทยทั่วไปก็นิยมอยู่ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ กอปร
 ด้วยพระสติปัญญาสามารถ ทรงรอบรู้ในวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ ทั้งหน
 ทางแห่งพระดำริที่เป็นอย่างสูงมรรยาคอบ ปราศจากอคติทั้ง ๔ ประการ
 พระวาทะไพเราะอ่อนหวานเป็นที่ฟังใจ มีพระอิริยาครียกอปรด้วยเมตตา
 กรุณา จึงเป็นที่ควรนับถือ

อนึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ ก็เป็นพระราชโอรสของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ กรมหมื่น
 สัมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ได้ทรง
 สำแดงความจงรักภักดีในส่วนพระองค์มาโดยอเนกประการ นับว่าเป็น
 มนต์วิปาฎกยาในส่วนพระองค์อันประเสริฐ สมควรที่ระเลือนพระอิริยาครีย
 ขึ้นเป็นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่เป็นที่ควรเคารพได้

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหลวงเทเวศร์วศโรประการ ขึ้นเป็นกรมพระ มีพระนามตามจารึกใน
 พระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศร์วศโรประการ
 ขัตติยพิกุลสวบดี ศรีพัชรินทรภาคร สโมสวเนกศาสตร์วิบูลย์
 เกียรติจาวุฒไพรัชการ สุกสมภารสารสมบัติ มีท้าวเมตตามหาศรี

ศิริรัตนตรีคุณานุสร สุนทรรวมิกยพิตร นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๑๕๐๐
ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวัง
จงทรงเจริญพระชนมายุ พรวนสุขพลปัญญา คุณสารสมบัติ สรรพสิริ
สวัสดิทิพพัฒนามงคล วิบูลย์ศุภผลสกลเกียรติยศ เกษานุภาพมโหฬาร
ทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน	{	เท่ากรม	เป็นพระเทววงศวโรปการ	ถือศักดินา ๘๐๐
		ปลัดกรม	เป็นพลวงศญาติวามิภักดิ์	ถือศักดินา ๖๐๐
		สมุหยาญฉี	เป็นขุนรักษ์พยุพต	ถือศักดินา ๔๐๐

ต่อมาทรงพระราชดำริเห็นว่า ให้ทรงเลื่อนเป็นกรมพระนั้น ยังไม่
พอแก่ความชอบความกิตติมศักดิ์อันสูงส่ง และยังไม่สมแก่ที่ทรง
เคารพนับถือ จึงโปรดฯ ให้เลื่อนพระยศยศขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ กรมพระยา เมืองสระบุรี พ.ศ. ๒๔๕๘ อีกครั้ง ๓
มีคำประกาศดังนี้.

ถ้าประกาศ

อนึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทววงศ
วโรปการ ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงการต่างประเทศมาช้านาน ได้ทรงกระทำความดีความชอบ
ทั้งในราชการแผ่นดิน และในส่วนพระองค์แต่ในรัชกาลที่ ๕ มาจนรัชกาล
ปัจจุบัน ราชการในหน้าที่มีสำคัญประการใด แต่ได้ทรงราชการ
นั้น ๆ ให้เป็นไปโดยเรียบร้อยประการใด มีปรากฏในประกาศเลื่อน

(๓๘)

กรมครั้งก่อนนั้นแล้ว ต่อมาราชการในหน้าที่ยังสำคัญหนักขึ้น กล่าวคือ
การรักษาความเป็นกลางในระหว่างมหาประเทศ ทั้งทางพระราชไมตรี
กับกรุงสยามทำสงครามแก่กัน อาศัยที่ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้
กิจการในหน้าที่ โดยทั่วถึง จึงได้ทรงผ่อนผันราชการนั้น ๆ ให้เป็น
ไปตามกระแสพระบรมราโชบายมิได้คลาไคลเลื่อน จึงมิได้มีเหตุกระทบ
กระเทือนให้เป็นที่มีหมองแก่ทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศแม้แต่
เล็กน้อย เป็นเหตุประกอบให้เจริญพระราชอิศริยยศปรากฏพระเกียรติคุณ
แผ่ผ่านไป กระทำให้มหาประเทศทั้งปวงมีความนิยมนับถือพระราช
กฤดาภินิหารยิ่งขึ้น จนสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษทรงถวายพระราช
อิศริยยศตำแหน่งนายพลเอกพิเศษกองทัพบกอังกฤษ แลทรงรับตำแหน่ง
นายพลเอกพิเศษกองทัพบกสยาม อันพระราชอิสริยยศในสมณศักดิ์ยังมี
เคยทรงรับเช่นนั้นเป็นครั้งแรกในส่วนของพระองค์ ทรงนับว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระเทววงศ์วโรปการ เป็นเอกอัครมุนตรี ผู้ที่ใต้ทรงอุปถัมภ์
สรวพรราชกิจน้อยใหญ่ ได้สมพระราชหฤทัยทุกเมื่อ เพราะพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ ฯ พระองค์นั้น ทรงมีความชำนาญชำนาญในเชิงรัฐประศาสน์ในบาย
หาผู้ใดเปรียบปานได้โดยยาก ทั้งทรงเป็นผู้ที่กราบบังคมทูลความเห็น
โดยทรงทุกเมื่อ โดยความจงรักภักดี แลประกอบด้วยสัจจธรรมสัจจิต
ธรรม ปราศจากอคติทั้งสี่ประการ จึงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย
แลทรงเคารพอยู่พระองค์หนึ่ง

อนึ่งก็ทรงพระเจริญวัยอยู่ในชั้นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่แล้ว สมควร
จะเพิ่มพระราชอิศริยยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น

จึง มี พระบรมราชโองการ ดำรัส สั่ง ให้ เลื่อน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระเทววงศ์วโรปการ เป็นสมเด็จกรมพระยา มีพระนามตามจารึก
ในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์
วโรปการ ชักดิยพิศาลสมบัติ บรมราชินีศรีพัชรินทรภาวทร สโมสร
อนกนิตีปรีชา มหาสุมนัศยานวัตรวิบูลย์ ไพริยราชกิจจาคุลย์สุนทร
ปฎิภาณ นิรุกติญาณวิทยาคุณนาทีกาศตร์ ไทรกลาณวาทนานาปกรณ
เกียรติกำจรจิรกาล บริบูรณ์คุณสารสมบัติ สุวิเศษมาจรวัตรมัท
เมตตาสวาศยาศรัย ศรีรัตนตรัยสรณชาตา ถัสยาณธรรมิกนาลยพิตร
นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๓๕๐๐๐ เป็นพิเศษ ในตำแหน่งพระองค์เจ้า
ต่างกรมผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง ทรงพระกรุณาพระชนมายุ พรรณ
สุขพลปฎิภาณ คุณสารสมบัติ ศรีวิสุทธิสวัสดิทิพคุณมงคล วิบูลย
คุณผลเกียรติยศ อิศริยศักดิ์กษัตริยานภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน	เจ้ากรม	เป็นพระยาเทววงศ์วโรปการ	ถือศักดินา ๓๐๐๐
	ปลัดกรม	เป็นพระภยาธรรมาธิบดี	ถือศักดินา ๘๐๐
	สมุหยาณัติ	เป็นหลวงวิชัยพัฒน	ถือศักดินา ๕๐๐

นอกจากพระราชทานพระเกียรติยศทั้งนี้แล้วมา ยังทรงพระ
กรุณาโปรดฯ ให้สร้างวังเทวะเวสม์พระราชทาน ที่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา
บางขุนพรหม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระ
ราชทานที่ดินไว้แต่ก่อนนั้น ให้เป็นที่ประทับให้ทรงพระสำราญในเวลา
เมื่อมีพระชดชยามาก เมื่อสร้างวังนั้นสำเร็จได้เสด็จขึ้นวังพร้อมด้วยทรง

บำเพ็ญพระกุศลตลอดพระชนมายุ และอายุหม่อมใหญ่ เทวทูต
ณกรุงเทพ ครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓ สมเด็จพระมหา
เทววงศ์โรโปการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงพระนิพนธ์
คำประกาศไว้ข้างต้นหนังสือ แสลงคุณานุคุณซึ่งทรงพิมพ์แจกในงานนั้น
มีความดังนี้

คำประกาศแจ้งความ

สมเด็จพระนางบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ขัตติย
พิกุลสุริยภักดิ์ ยมราชันศรีพิริยนาถพรหมาสไมตรอนันตปิยริชา มหา
สุมันตยานวัตรวิบูลย์ ไพรบวรภักดีคุณสุนทรปฎิภาณ นิรุกติญาณ
วิทยาคุณนาทีกาศกร ไพรภักสถานวาทนาถาปกรณ เกียรติกำจรจิรภาด
บริบูรณ์คุณสารสมย์กสิวิธสามารถวิกรมทัตเมศคาชาวราษาศรัย ศรี
รัตนครัยสรณธากา ถิรยาณธรรมิกนาถพิตร ขอประกาศแก่พระสงฆ์
เถรานุเถระเป็นอาทิ แลชนกษัตริย์หลายทั้งปวง ผู้ซึ่งพบปะคำ
ประกาศนี้โดยความเคารพว่า

ข้าพระพุทธเจ้ามาบรรพตถึงอายุซึ่งล่วงมาครบ ๖๐ ปี อันเป็นเวลา
กำหนดที่นิยมกันไม่ว่าปวงชนออก ว่าเป็นเขตรของความชรา แลถ้าว่า
ตามจำนวนในสถิติพยากรณ์ของประเทศ ซึ่งรอบรู้วิชาการโรคอย่างค
ที่สุดแล้ว ก็ปรากฏว่าบรรดาคนมนุษย์ที่เกิดขึ้นในโลกนั้นประมาณว่า
๕ คนแล้ว เมื่อมีอายุถึง ๖๐ ปีก็จะมีชีวิตเหลืออยู่สัก ๒ คนเป็นอย่าง
มากที่สุด มีแต่จะน้อยลงไปกว่านี้ตามความไม่เที่ยงของสังขารทั้งปวง

ข้าพระพุทธเจ้าจึงมีความยินดีนัก ที่เป็นผู้ของข้าพระพุทธเจ้า
 ใ้มาประสมพระบรมพระศาสนา ได้มีพระภารกิจหลายซึ่งประกอบ
 พร้อมด้วยบุญญาธิการมีอย่างยิ่งแล้ว แลได้มีเจ้านายอัน
 ประเสริฐของนครทรงอุปการะทำนุบำรุงแลช่วยเกล้า ฯ เลี้ยงไว้ ให้บริบูรณ์
 ด้วยยศศักดิ์แลสมยศทั้งปวง อันควรทูลบุญชนะพระพรณาได้ โดย
 อเนกประการ เหลือพระพรณาแล้ว ข้าพระพุทธเจ้ามีความระฤกถึง
 พระเดชพระคุณแห่งบูรพการีแลคุณานุคุณประการทั้งหลาย มีพระบาท
 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นต้น เป็นต้นโดยลำดับกระหม่อมหาที่สุดมิได้
 ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจแลประกอบภารกิจของพระเดชพระคุณอยู่เสมอ
 ได้ขาด แต่กระนั้นแลก็ยังหาได้ไม่บริบูรณ์กับพระคุณทั้งหลายที่
 ไ้ทรงมีอยู่แก่ข้าพระพุทธเจ้า

อีกประการหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้ามาคำนึงเหตุการณ์เกิดมมหา
 สงครามขึ้นแพร่หลายทั่วไปในโลกนี้ยิ่งกว่า ๕ ปีเศษ พังสยลงได้ใน
 เร็ว ๆ นี้ด้วยความเป็นธรรมมิใช่ด้วยความไม่เป็นธรรม แลข้าพระ
 พุทธเจ้าได้แลเห็นผลของลักษณะการปกครองของประเทศทั้งหลายในโลกนี้
 ที่มิใช่ต่าง ๆ กันตามความนิยมของประเทศต่าง ๆ ทั้งหลายนั้นโดย
 ชัดเจนแล้ว ว่าประเทศใด ๆ ซึ่งผู้เป็นเจ้าเป็นใหญ่ผู้ดีก็อยู่ในธรรม
 ประเทศนั้น ๆ ก็ย่อมอยู่เย็นเป็นสุขทั่วไปทั้งประเทศ แลคุณความดี
 ของผู้ปกครองประเทศที่เป็นธรรมนั้น ย่อมมีประโยชน์ความไม่เป็นธรรม
 ในประเทศอันใด เพราะเหตุคุณมหาประเทศทั้งหลายจึงได้ตกลงกัน

ตามความซึ่งประธานาธิบดีอเมริกันได้วิชันให้ทำการเพื่อให้ประเทศทั้งปวง
เข้ารวมกันเป็นสามัคคีพวกเดียวกัน ที่จะให้มีความสงบเรียบร้อยในโลก
โดยรักษารธรรมในระหว่างประเทศทั้งหลายให้มั่นคงยิ่งขึ้นกว่าก่อน ๆ มา
เมื่อมาถึงทศพิธราชธรรมแล้ว แม้จะน้อยเพียงแต่น้อยของคัมภีร์
ธรรมนั้น วิญญูชนผู้ใหญ่ในประเทศที่เป็นอริยธรรมทั้งหลาย ก็ยัง
ได้แสดงไว้ว่าเป็นเครื่องนำมานแห่งความสงบเรียบร้อยไว้ทั่วไป
มีตัวอย่างซึ่งจะยกขึ้นกล่าวไว้ดังต่อไปนี้ คือ

ท่านธรรมมหาเสนาบดีองค์ก่อนคนก่อนผู้มีนามว่า แอสควิด ได้
กล่าวอ้างถึงคำประธานาธิบดีอเมริกันคนก่อน ผู้มีนามว่า ลินคอล์น ว่าได้
กล่าวถ้อยคำอันควรยกมาไว้ดังนี้ว่า ด้วยความไม่ปองร้ายเกรี้ยวกราด
แก่ใคร ๑ ด้วยความไม่เพิกฐานทั่วไป ๑ ด้วยความมั่นคงอยู่ในธรรม ๑
ควรที่เวททั้งหลายจะพยายามให้เป็นผลสำเร็จไว้ได้ เพื่อให้มีความสงบ
เรียบร้อยอยู่โดยคงแก่โดยช้านานที่สุดแก่ประเทศของเราเอง
กับทั้งประเทศทั้งหลายด้วยแล้ว แลกล่าวเสริมว่าประธานาธิบดีอเมริกัน
ผู้มีนามว่า วิลสัน ในปัจจุบันนี้ ก็ได้กล่าวความตามทำนองเดียวกันอีก
ด้วยเหมือนกัน

อนึ่งธรรมมหาเสนาบดีฝรั่งเศสในปัจจุบันนี้ ผู้มีนามว่า คลามังโซ
ได้กล่าวไว้ในที่ชุมนุมผู้แทนราษฎรเมื่อสองสัปดาห์ที่แล้ว ได้พิมพ์ประกาศ
ไว้ทุก ๆ หัวเมืองในประเทศฝรั่งเศสแล้วนั้น ว่าประเทศฝรั่งเศสเป็นผู้ตั้ง
อยู่ในความที่ควรระคึกเห็นแล้ว ได้ก็อย่างยิ่ง แห่งความที่ไม่มิเขยิบเขย่น

หรือความกรุณาต่อมนุษยซึ่งมีอยู่ทั่วไปในโลกแล้ว แลประเทศฝรั่งเศส
ปรารถนาที่จะรักษาแลพยายามให้คนดีธรรมขึ้นไว้

อนึ่งธรรมหาเสนายกิจขึ้นในประจุบันนี้ ผู้มีนามว่า ฮาธา นั้น
ได้กล่าววาทะแก่สงครามครั้งนั้นลงแล้ว ประเทศทั้งหลายทั้งปวงคง
ต้องเปลี่ยนธรรมเนียมระหว่างนานาประเทศ โดยใช้ความเที่ยงตรงแล
ความไม่เอียงเอียน หรือความกรุณาต่อมนุษย์ ทั้งสองนี้เป็นหลักสำหรับ
การที่คบหากันในระหว่างนานาประเทศทั้งปวง

ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวซึ่งเราทั้งหลายทรงสถิตอยู่ใน
ราชธรรม ๓๐ ประการ มีทานเป็นองค์ธรรมเบื้องต้น จนอิโวรณเป็น
อวสาน อย่างนี้ยิ่งมากกว่าแลดีกว่าที่กล่าวมาแล้ว แลโดยเดชพระ
บารมีนั้น กรุงสยามจึงมีความอยู่เย็นเป็นสุข แลมีสิ่งบริบูรณ์
เรียบร้อยทั้งภายในแลภายนอกประเทศ เป็นที่พิศมัยของชนไทย
ทั้งปวง พระเดชพระคุณอันยิ่งใหญ่นี้หลวงพ่อบุญได้

ข้าพระพุทธเจ้ามีความระฤกแลรู้ สักในใจอยู่ก็กล่าวมาข้างต้น
แล้ว จึงขอเอาโอกาสนี้ทูลบำเพ็ญการกุศล ทำบุญอุทิศพร้อมกับการ
ขึ้นยานเรือนใหม่ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่
ข้าพระพุทธเจ้าแลบุตรทั้งหลายของข้าพระพุทธเจ้าด้วย

แลในการการอย่างนี้ มีธรรมเนียมก็อย่างหนึ่งซึ่งพิมพ์หนังสือ
แจกกัน ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าหนังสือพระราชบัญญัติสงกคุณานคุณ
อันเป็นพระบรมราชานุญาตนั้น เป็นหนังสือที่ดีทุก ใช้ได้ทั้งสมณแล

จนราวสัปดาห์หนึ่งก็ได้ออกหนังสือ ๖๖๐ เล่ม เพื่อถวายแก่พระภิกษุซึ่งได้นิมนต์มาในงานนี้ แต่หนังสือจากนั้นจะแจกไปสำหรับที่วักการ, มณฑลจังหวัด, แลอำเภอทั่วไปทุกแห่งที่มีในพระราชอาณาจักร กับได้พิมพ์หนังสือที่เป็นกลอนคดีโลกสำหรับแจกนรนาถผู้ที่มีไมตรีจิตมาช่วยในกิจการของข้าพระพุทธเจ้าด้วย

ในครั้งนั้นข้าพระพุทธเจ้าได้ทักความตามประสงค์แล้ว แลกราบทูลขอสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฯ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าทรงนิพนธ์เป็นคาถาแด่สมเด็จพระคุณแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลได้อาราธนาพระธรรมไตรโลกาจารย์ช่วยเก็บความตามข้าพระพุทธเจ้าต้องการแจกพระราชทานพระธรรมกาลที่ ๔ บางแห่งมาประพันธ์เป็นคาถาถวายพระพรไชยธรรมกัน ๑๑ คาถา ซึ่งมีอยู่พร้อมทั้งคำแปลภาษาสยามต่อไปนี้

๑. สุยามินโท ฌจุโม ราโม	พระบาทสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
เทโว เทวามิรุกชิโต	จอมสยามพระวามลาคัย ๖
วชิรวาสุหคณ	อันอุปคัเทพอภิบาลรักษา
อมมิโก อมมคณโก	เป็นพระเจ้าทรงธรรม
	ทรงวชิราวุธซึ่งกันธรรม
	พระองค์ทรงบำเพ็ญทุกขศีลราชธรรม
	เทถ่าน คือ

๒ ทานํ สัตถํ ปริจาคํ
อาชาวํ มคฺคทวํ คปํ
อกุโณธํ อวิหิตฺตํ
ชนฺติ ฯ อวิโรชนํ

ทรงทานทรงศีลทรงบริจาค
ทรงเที่ยงตรง ทรงอ่อนโยน ทรงเพียร
ไม่ทรงกริ้วกราดปองร้าย ไม่ทรง
เบียดเบียน ทรงกรุณาต่อสมณชน
ทรงอดทน ไม่ทรงยินดียินร้าย

๓ วิจุเจเต วาซอุมเม โส
ปุเรติ ทสฺสา จิเต
เยหิ สํวิหิตารกฺขํ
ปจฺจํ นาโต ปสาสติ

ด้วยราชธรรมไรเล่า
ทรงเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท
ประจักษ์ ให้ได้รับอารักขา
อันทรงจักไว้ก็แล้ว

๔ ทายนุโต โส สทา อมฺเฬ
อมฺมวามิ ออมฺมโต
อปี อคฺคเมณ อาเนติ
สนฺตํ สนฺตฺรพาหิรํ

พระองค์คือธรรมเป็นที่ทรงยินดี
ทรงมีซึ่งกันร่วมน้ำใจจากธรรมทุกเมื่อ
แม้ที่อันเลวร้ายค่างวศเท่าไรๆ ก็ยัง
ทรงนำมาซึ่งความสงฆรวายกาย ทั้ง
ภายในทั้งภายนอก

๕ สพฺพทา พุทฺธาโร
มมานุกมฺปฺมานสา
อหิตานิ อปเนติ
หิตานิ อฺปเนติ ฯ

ทรงพระมหากรุณาอุปการะ
ข้าพระพุทธเจ้าเป็นอันมากเสมอมา
ทรงนำไปเสียซึ่งสิ่งอันไม่เป็นประโยชน์
แลทรงนำมาซึ่งสิ่งอันเป็นประโยชน์

๖ ปฏิการมปัสสนุโต
มูเชน เอนเกนจิ
รามสุสาห์ นินยาเทมิ
สรีรณชีวิตณจิทั

ข้าพระพุทธเจ้า ไม่แกล้งเห็นว่าจะฉลอง
พระเดชพระคุณให้คุ้มไต่ด้วยทางไท
ทางหนึ่ง ขอพระราชทานมอญกาย
ถวายชีวิตไว้ ในพระบาทสมเด็จพระ
รามพระองค์นั้น

๗ สญฺจิวิสุตฺตสาธุกาเลขี
สมฺมานนํ กโรติ โส
วรมสุส ปวฺกฺขามิ
มนสา เม ยถิถิลิ

แม้ ในการที่ข้าพระพุทธเจ้ามีอายุ
ครบหกสิบปีแล้ว ยังทรงพระกรุณา
โปรดเกล้าฯ ถวายบำเหน็จอีก ข้าพระพุทธเจ้า
ขอถวายพระพรไชย อันใจของข้า
พระพุทธเจ้าปรารถนาไว้นั้น

๘ วทนคฺคฺตยานภาเวน
มยฺพณฺจ ปญฺญเตชฺชลา
อุปทฺทวนฺตรวชา ๑
อุปสคฺคา ๑ สพฺพโส

ด้วยอำนาจแห่งพระรัตนตรัย
แต่เดิรจะมีบุญ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้า ได้
กระทำมา ขออย่าให้มีเหตุอันถวาย
อันเสียหาย แลความซัดซังทั้ง
หลายทั้งปวง

๙ มา กทาจิ สมนุสฺสํ
วฺจํ สุยามานเมวิทํ
ทีฆายุกิ อหํ วาชา
อนิโฆ มม สามิโก

มาถูกต้องพ้องพาน
สยามรัฐนี้ ในกาลทุกเมื่อ
ขอพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน อัน
เป็นพระเจ้าอยู่หัวของข้าพระพุทธเจ้า

(๕๗)

๑๐ อโรโก สุโขโต โททุ
กิกุคิมา ๑ มหทอโน
อิสสุริเย ปคิจฺจาทุ
รชฺชํ กาเรทุ โส จิร

พระ องค์คนทรงมีพระชนมย์ยืนยาวนาน
ทรงพระเกษมสุขสำราญ ไร้พระโรค
พาอันวิสาททุกขวันทน มีพระเกียรติยศ
แผ่ไปในโลก ทรงบริบูรณ์ด้วย
โภคสมบัติพระราชทรัพย์ ทรงดำรง
ในพระราชอิศริยยศ แลเสวยสิริราช
สมบัติอยู่ตลอดกาลนาน

๑๑ ชยคํ ปถวิ สพุทฺธิ
ชยคํ อรโย สภา
สุขามินุโท โส มหาราชา
โยถิวนทียเต มข

ขอพระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราช
เจ้าจอมสยาม เสด็จทรงมีไชยชนะ
ปดพิทั้งปวง เสด็จมีไชยชนะอิริราช
ศักรทุกเมื่อ พระองค์ไรเล่า อัน
ข้าพระพุทธเจ้าถวายอภิวาทยังคงมอยู่
อภิน

ด้วยเดชผลแห่งจิตรกษัตริย์พระพทเจ้ามีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย
ขอความสำเริงใจมีแก่พระมหากษัตริย์ อันเป็นพระเจ้าอยู่หัวของเรา
ขอความสำเริงใจมีแก่ชาติแลประเทศสยาม

แลข้าพระพุทธเจ้าขอทูลเกล้าทูลกระหม่อม ถวาย
ท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้ซึ่งมีความยินดีตามในการบุญอันนี้ด้วยเทอญ
กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

พระพรหมโพธิ์

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ นอกจากทรงปฏิบัติราชการทั้งกล่าวมาแล้ว
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอองค์โต ทรงรับราชการเป็นตำแหน่ง
พิเศษซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทรงทำโดยเฉพาะพระองค์
อีกหลายอย่าง เป็นต้นว่า เป็นผู้รักษาราชการพระนครในเวลาเสด็จไม่อยู่
แต่เป็นนายกสภาการคลัง เป็นนายกกรรมการตรวจร่างประมวล
กฎหมาย แลที่สุดเป็นพนักงานสอบพระภิกษุประจำที่ ใช้ ในราชการเป็น
ต้น ทั้งเป็นที่ทรงปลุกยาราชการแผ่นดินแลราชการในพระองค์เป็น
นิรันดร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอองค์โต แม้พระชิตยามากแล้ว
ยังทรงพระอุตสาหะรับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มพระกำลังมิได้
ย่อห่อนระยคลายกล่าวพอเป็นนัยครั้นอาทรณ์ ดังเช่นในการตรวจประมวล
กฎหมาย ซึ่งข้าพเจ้าผู้แต่งเรื่องพระประวัติได้ มีหน้าที่ร่วมราชการมา
แต่แรกตั้งกรมการนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอองค์โต ทรง
พระอุตสาหะเสด็จประทับเป็นประธานในที่ประชุมสัปดาห์ละ ๒ ครั้ง แต่
ครั้งหนึ่งประชุมราวสามสี่ชั่วโมงเป็นนัย ไม่มีเวลาที่ทรงขาดประชุม
แม้เมื่อเริ่มประชวรพระบอแก้วใหญ่ในคราวที่เสด็จขึ้นพระชนม์ มีพระอาการ
เป็นไขอยู่แล้วยังอุตสาหะเสด็จไปประชุมไม่ ครั้นชอกแก่สมาชิกรู้หนึ่ง ในที่
ประชมนั้น จนพระอาการมากไม่สามารถเสด็จได้ สมาชิก
ในที่ประชุมทักไต่ถามกันไปเยี่ยมประชวรทว้าง ยังเล่าทรงสั่งกำชับ
วิงวอนขอให้ช่วยกันทำข้อไข่อย่าให้เสียดราชการ เพราะเหตุที่พระองค์ทรง
ประชวร ราชการอื่น ๆ ในหน้าที่อย่างใดที่พอจะทรงทำได้ ก็ตรัส

เรียกไปทำในเวลาทรงประชวรอยู่นั้นตามเคย ถ้าแพทย์แลผู้รักษาพยาบาลทูลทักทานถึงทรงโทมนัสชักเคือง ต้องผ่อนผันถวายให้ทรงทำราชการตามอัธยาศัย จนพระอาการเพียบหนักไม่สามารถจะทรงทำได้ จึงต้องทรงละราชการได้ ๓ วันกสณพระชนม์ เมื่อวันที่ ๒๘ เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๒ พระชันษาได้ ๖๖ ปี ได้เสด็จดำรงอยู่ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศสืบเนื่องมา ๓๘ ปี ได้ทรงรับราชการในตำแหน่งอื่นมาก่อนนั้น ๓๑ ปี ประมวลเวลาที่สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงรับราชการประจำตำแหน่งสนองพระเดชพระคุณสืบเนื่องมาใน ๒ รัชกาล ถึง ๕๘ ปี

ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์ ณพระนครปฐม ทรงพระอาลัยในสมเด็จพระมาตุลาธิบดียิ่งนัก รัชเสด็จกลับเข้ามาสรงน้ำที่ถ้ำพระศพนครราชประเพณี ทรงพระกรุณาโปรดฯ พระราชทานพระโกนฐทองน้อยทรงพระศพเป็นพระเกียรติยศพิเศษ ประดิษฐานไว้ณตำหนักวังเทวะเวสม์ แลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานเป็นนิจมา จนวันที่ ๑๕ ธันวาคม จึงโปรดฯ ให้เชิญโกนฐพระศพขึ้นโปรดฯ ให้ประกอบพระโกนฐทองใหญ่ทั้งเหนือเวชยันตราจรดแห่พร้อมด้วยกระบวาทหารแลพลเรือนไปพระราชทานเพลิงพระเมรุที่องค์สนามหลวง

สมเด็จเจ้าพระยามวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้เสด็จดำรงฐานนครบดี เป็นมหาอำมาตย์เอก รัฐมนตรี องคมนตรี

แต่เป็นนายทหารพิเศษขึ้นนายพันเอก มาในรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาล
ปัจจุบัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งเป็นสมุหมนตรี แล้วทรง
เลื่อนยศจากมหาอำมาตย์เอกชั้นเป็นมหาอำมาตย์นายก แลพระราชทาน
ยศพิเศษเป็นตำแหน่งนายกองคร ในคณะเสนาบดีด้วยอีกอย่าง ๑

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่าง ๆ ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศ์
วโรปการ ได้รับพระราชทานตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ มาจนในรัชกาลปัจจุบัน
ได้รับพระราชทานเป็นลำดับมาดังนี้ คือ

ในรัชกาลที่ ๕

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕
ทูลเชิญเสด็จออกผนวช เสด็จไปประทับ ณ วัดบวรนิเวศราชวรวิหาร

เมื่อขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
มงกุฎสยามชั้นที่ ๒

เมื่อขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๑๒ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
ช้างเผือกชั้นที่ ๓

เมื่อขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๑๓ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
มงกุฎสยามชั้นที่ ๓

เมื่อขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๑๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
ปฐมจุลจอมเกล้า

เมื่อขึ้นปีใหม่ พ.ศ. ๒๔๑๕ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์
ช้างเผือกชั้นที่ ๓

(๕๓)

เมือขดาล พ.ศ. ๒๔๓๓

ได้รับพระราชทานเหรียญวิมาลา

เข็มศิลปวิทยา

เมือขมระแสง พ.ศ. ๒๔๓๖

ได้รับพระราชทานเพิ่มเข็มราชการ

แผ่นดิน แลเข็มราชการในพระองค์ในเหรียญวิมาลา

เมือขระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้รับพระราชทานเหรียญราชินี

เมือขชวก พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์

ปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ

เมือขฉล พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒

เมือขมะโรง พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์

รัชกาลที่ ๕ ชั้นที่ ๒

เมือขชอ พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์

เลื่อนเป็นชั้นที่ ๓

รัชกาลปัจจุบัน

เมือขจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๓

เมือขกญ พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเหรียญวิมาลา

เมือขกญ พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์

มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก

เมือขกญ พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์

รัตนวราภรณ์

เมือขมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๗ ได้รับพระราชทานตั้งวาลลงยาราชาวัก

เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

เมื่อบรมเฝ้า พ.ศ. ๒๔๖๓

ได้รับพระราชทานการประดับเพชร

เครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

เมื่อบรมเฝ้า พ.ศ. ๒๔๖๓

ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์

มหาวชิราภรณ์มงกุฎสยาม

นอกจากนี้ได้รับพระราชทานเหรียญแลเข็มที่รูกต่าง ๆ อย่างชั้น
สูงสุดตามพระเกียรติยศอีกหลายอย่าง รวมทั้งพระชัยวัฒน์วชิราภรณ์
ซึ่งพระราชทานในรัชกาลที่ ๕ ด้วย

ส่วนเครื่องราชอิสริยาภรณ์ต่างประเทศ ซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยา
เทเวศร์วงศ์ไพบูลย์ทรงได้รับนั้นล้วนชั้นที่ ๑ ทั้งนั้น จะกล่าวแต่นามประเทศ
แต่นามเครื่องราชอิสริยาภรณ์นั้นคงต้องไปขึ้น

ประเทศรัสเซีย

เซนต์อานาเลกซานเคอเรนฟสกีประดับเพชร ๓

”

เซนต์แอนดรู ๓

ประเทศฝรั่งเศส

เลอฌองคอนเนอร ๓

ประเทศยูนัน

คอกโปโลเนีย ๓

”

ฮาติคยอทัย ๓

ประเทศโปรตุเกส

นากอินทรียแดง ๓

”

มงกุฎโปรตุเกส ๓

ประเทศอิตาลี

เซนต์มอริสลาซารัส ๓

”

มงกุฎอิตาลี ๓

ประเทศอังกฤษ

ปรีติชเอนโปฮาว ๓

(๕๓)

ประเทศเอสเทรีย ลีโฮโปดท์ ๑

ประเทศเดนมาร์ก เกนบรอก ๑

ประเทศสวีเดน วาซา ๑

ประเทศโปรตุเกส เบซูกิสต์ ๑

ประเทศราชบุรณสวิก เฮนรีอีไลซอน ๑

สมเด็จพระบรมราชาเทวะวงศวโรปการ มีพระโอรสธิดาด้วย

หม่อมใหญ่ เทวะกุล ณ กรุงเทพ ท จ ว, เป็นต้น และมีหม่อมเจ้า

หม่อมราชวงศ์เป็นพระนัดดา ปันทิคามกหลาย จะกล่าวพระนามใน

อันแต่พระองค์เจ้าแลหม่อมเจ้าที่เป็นพระโอรสธิดา ทั้งที่ได้มีตำแหน่ง

รับราชการ แลยังมีได้มีตำแหน่งรับราชการ แลที่สิ้นชีพิตักษัยไป

แล้ว มีรายพระนามดังนี้

พระโอรสธิดา

ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ

หม่อมเจ้าหญิงอัมพรธมาน ท จ ว, เป็นพระชายาในพระเจ้า

พิยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

หม่อมเจ้าหญิงบรรดารสนิถ

หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา ท จ, เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนราชินี

หม่อมเจ้าชายสุธาสีโนทัย ท จ ว, ทช, ทม, เป็นมหาอำมาตย์ตรี

รับราชการในกระทรวงพระคลัง ฯ

(๕๕)

พระองค์เจ้าไทรทศประพันธ์ ป จ, ป ช, ป ม, เป็นมหาอำมาตย์โท
ผู้ทำการแทนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

หม่อมเจ้าหญิงจันทร์ภา เป็นอาจารย์โรงเรียนเบญจมราชาลัย

หม่อมเจ้าชายทศากร สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าหญิงบังอรรัตน์ สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าชายท้าวสักรัง ทช, ทม, เป็นอำมาตย์เอก อุปทูต
สยาม ณ กรุงเซก

หม่อมเจ้าชายพงศ์ทินเทพ ๑ ช, ๑ ม, เป็นนายพันโท เสนาธิการ
กองพลทหารบกที่ ๒

หม่อมเจ้าชายเสวยสมันต์ สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าหญิงทิพย์ทันประภา

หม่อมเจ้าหญิงนาราวดี

หม่อมเจ้าชายทวีเทพพงศ์ ๑ ช, ๑ ม, นายพันตรี หัวหน้า
แผนกที่ ๓ กรมช่างแสงทหารบก

หม่อมเจ้าชายวงศ์นิรชร ๑ ม, บ ช, นายพันตรี หัวหน้าแผนก
ตำรวจกรมแผนที่ทหารบก

หม่อมเจ้าชายมรพธพันธุ์ สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าหญิงกนกภาภา

หม่อมเจ้าหญิงการาวรวัศวี

หม่อมเจ้าชายปรีทิเทพยพงศ์ ๑ ม, บ ช, นายพันโท ประจำ
กรมเสนาธิการทหารบก

หม่อมเจ้าหญิงวงศ์ทิพย์สุภา

หม่อมเจ้าหญิงอัครราชนิ

หม่อมเจ้าหญิงศรีทศาลัย

หม่อมเจ้าชายไกรทิพเทพสุต ร ม, นายร้อยโท ตำรวจราชการ
กรมช่างแสงทหารบก

หม่อมเจ้าชายสรวิชัยประวัติ นายร้อยโท ประจำกรมตำรวจทหารบก

หม่อมเจ้าหญิงทศศิธร สันตทิติกนิย

หม่อมเจ้าชายนิกรเทวัญ เป็นรองอำมาตย์เอก ผู้ช่วยที่ ๓

กระทรวงการต่างประเทศ

หม่อมเจ้าชายอนันตนครชัย นายร้อยตรี นายทหารฝ่ายเสนาธิการ
กองพลทหารบกที่ ๓ รักษาพระองค์

หม่อมเจ้าหญิงวิไลภักดีญา ท ร, เป็นชายาพระเจ้าวรวงศ์เธอ
กรมหมื่นภาณุพงศ์พิริยเดช

หม่อมเจ้าหญิงสุชาตามณี

หม่อมเจ้าหญิงสมรศรี ไสยา

หม่อมเจ้าชายอาทิตย์อุทัย ศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ

หม่อมเจ้าชายเจริญวิวัฒนา สันตทิติกนิย

หม่อมเจ้าชายวงศานวัติ ศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ

หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพ

หม่อมเจ้าหญิงแซไชริส

หม่อมเจ้าชายอินทพรพำ เป็นมหาดเล็กรับใช้

หม่อมเจ้าหญิงประภาภรณ์ สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าชายโชติศรีภักดี เป็นมหาดเล็กรับใช้

หม่อมเจ้าหญิงจรัสโรจน์ สิ้นชีพิตักษัย

พระประวดีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์

วโรปการ ที่ใดเคยเห็นความมาเรียบเรียงไว้ นิสัยคนผู้ใดได้อ่านทราบ
คงจะมีความเห็นเป็นยุติกันว่า พระองค์ทรงสมบุรณ์ด้วยคุณทั้ง
พระชาติ พระชนม์ แลพระคุณ ควรนับว่าเป็นบุรุษพิเศษ ซึ่งพระนาม
แลความดีจะปรากฏอยู่ในพงศาวดารของสยามประเทศสืบไป เพราะเหตุที่
ได้ทรงทำคุณไว้แก่ชาติแก่บ้านเมืองเป็นอเนกสถาน ทั้งที่ได้ทรงปฏิบัติ
ราชการสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยความ
สัตย์สุจริตซื่อตรงจงรักภักดี เฝ้ามูลพระเกียรติยศมาทั้ง ๒ รัชกาล
สมด้วยคำกาพระพทธภาษิตทรงมีตรัสว่า

“กุลลโก ปุริสาชฌโย น โส สัพพุตต ชายติ
ยถุถ โส ชายติ จิโร ตี กุลล สุมเมตติ

บุรุษอาชาในยศของท่านผู้อยู่ชรา ย่อมหาได้ยาก ย่อมไม่เกิดใน
ที่ทั้งปวง ผู้มีบุญญาอาชาในนั้น เกิดขึ้นในตระกูลใด ตระกูลนั้น
ย่อมได้ความสุข” ดังนี้

พระประวดีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์

วโรปการ ล้วนด้วยความสำคัญแห่งยาก แลเวลาที่แห่งก็มีน้อย เหตุด้วย

(三)

พ้องกับการที่ต้องทำสำหรับารอื่น ๆ อีกหลายประการ ข้าพเจ้าได้เรียบเรียง
 โดยเต็มสติปัญญาสามารถ แล้วยความเคารพรักใคร่ในสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ พระองค์นั้นเป็นกำลัง ทั้งในแง่แก้ฉ้อฉลความ
 ซึ่งเห็นว่าเป็นความจริงข้อสำคัญในเรื่องพระประวัติ ข้าพเจ้ายิ่งนึก
 กริ่งเกรงว่าความที่ข้าพเจ้าเรียบเรียงบางทีจะยังบกพร่องหรือผิดพลาด
 เคลื่อนไต่บ้าง ถ้าเป็นเช่นนั้นขออภัยแก่ท่านทั้งหลายด้วย

๑๖ พฤศจิกายน สถาบันฯ

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๑ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๔๖๖

อธิบายเรื่องหนังสือ

หนังสือ ๒ เรื่องซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์
วโรปการ ได้ทรงเตรียมไว้ ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลเจ้านั้น คือ
ประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้า ๑ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เรื่อง ๑ เทศนาเทวธรรมกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส กับเทศนาเขียนมาทกถา ของพระศาสนโสภณวัด
เทพศิรินทราวาสรวมกันเป็นอีกเรื่อง ๑

หนังสือประชุมพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระเจ้า ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์
วโรปการ ได้ทรงเตรียมไว้ ทัดดาจารย์ แด่ทรงเลือกพระบรมรูปกับ
พระรูปสำหรับพิมพ์ในหนังสือเล่มนี้เอง เป็นแต่ไปรบกให้ต่อพระสมุท ๑
รักการพิมพ์ถวาย ได้พิมพ์หนังสือนี้เสร็จก่อนสิ้นพระชนม์หลายเดือน
ครั้งนั้นเป็นแต่พิมพ์หนังสือนั้นเพิ่มจำนวนขึ้นอีก มิได้เปลี่ยนแปลงแก้ไข
ของเดิมแต่อย่างหนึ่งอย่างใด

ส่วนเรื่องหนังสือเทศนานั้น ก็นำเทวธรรมกถา สมเด็จพระมหา
สมณเจ้า กรมพระยาวิจิตรญาณวโรรส ได้ประทานเทศนาที่วังพระเวส
ในการขึ้นวังแสดงของพระชันษาครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓
กัณฑ์เขียนมาทกถา สมเด็จพระเจ้า ๑ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ได้จัด
อาวธนาพระศาสนโสภณให้แต่งไว้ สำหรับถวายเทศนาในการฉลอง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

กับ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์และแจกจ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๖

มหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๕๐ M. ๒๕๐

ภาควิชาศิลปกรรมศาสตร์

มหาวิทยาลัยศิลปากร ๒๕๐ M. ๒๕๐

เทวธรรมกถา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ประธานธรรมเทศนา

ที่วัง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

พ.ศ. ๒๔๖๑

นมตสุ สัตตสสุ

หิริโอสถปสมปนา สุกกธมมสมาหิตา

สนโต สมปรีสา โสเก เทวธมมาติ วุจฺจาเร ฯ

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนา พระราชนิพนธ์เทวธรรมกถาเพิ่มพูน
พระศรัทธาแลพระธรรมบัตติ ในอภิลักขิตมงคลสมัยที่ทรงเจริญ
พระชนมายุบรรจบครบ ๖๐ ทศเข้าบัดนี้ ฯ สมเด็จพระบรมวงศ์ปิตร
ทรงเจริญพระชนมายุ มาได้ โดยสวัสดิ์พร้อมด้วยทรง เปนสุขสำราญ
เข้ากำหนดกาลเปนนวตมบุทกที่เคารพนับถือของผู้คนโดยฐานรู้จัก
รักษาสัจจวาจา และน้อมชีวิตให้เป็นประโยชน์แก่คนอื่นตั้งแต่คน
ในสกุลเปนต้นไป ควรเป็นแบบอย่างของคนผู้อยู่ใหญ่เนยาว

ลงมา พระญาติวงศ์แลพระบุตรบุตรีจึงทรงยินดีชนบทต่าง
ช่วยอุปการะเพื่อทรงบำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุ จะได้เป็น
บ้จายอุปถัมภ์ภพพระชนม์ให้ยืนยง จะได้ทรงอำนาจประโยชน์คิด
ยาวไป ฯ พอประจวบกับสมัยที่กำหนดกว้างใหม่สร้างเสร็จควรเสด็จ
ขึ้นประทับได้ จึงทรงทำคฤหาสน์บริเวณมงคลขึ้นค้ำหนักใหม่เนื่อง
ในการเดิยวกัน ฯ

แลในโอกาฉกษัตริย์สนธิ์ หม่อมใหญ่ในกรมกัมขนาภยุบรรจบ
ครบ ๖๐ ทศเหมือนกัน เพิ่มพูนความยินดีแห่งหม่อมเจ้าผู้เป็นบุตร
บุตรีเสด็จติวงศของท่าน ต่างช่วยชวนชววยเพื่อท่าน ได้บำเพ็ญ
กุศลฉลองชนมายุด้วยอีกส่วนหนึ่ง สมเด็จพระบรมวงศบพิตรโปรด
ให้ท่านได้บำเพ็ญกุศลในมงคลสมัยนั้นร่วมกัน ทรงยกย่องท่าน
ให้ได้รับเกียรติยศปราชญ์เอกแห่งหลาย ควรแก่ฐานะของท่าน
ที่เป็นหม่อมผู้ใหญ่ในกรม สมเด็จพระพุทธภานิดในสิงคาโลวาท
สูตรตรัสสอนสามเฬรุจักประพฤติก้นแก่ภรรยา ด้วยอาการยกย่อง
นับถือเป็นฉนภรรยา เป็สถานที่ตั้งแห่งสถานอื่น ๆ ฯ

สมเด็จพระบรมวงศบพิตรกับ หม่อมใหญ่มีประสูติสมัยในวัน
เดิยวกัน เกือบเวลาเดิยวกัน จักว่าเป็นอัศจรรย์ ยากที่จะมีประจวบ
เข้าในกลุ่มสามภรรยาฯ ตั้งแต่ทรงได้ท่านมาเป็นหม่อมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๕
แล้ว ได้ทรงสามภรรยาคบเกลี่ยวกันตลอดมาจำเดิมแต่ครุณวียาน
บัดนี้เมื่อ ๔๒ ปีเต็มแล้ว นี้จักเป็นอัศจรรย์ประการที่ ๒ ยากที่
สามภรรยาจะประพฤติก้นเป็นไปตลอด เพราะอันจะปรองคองเป็น

อันหนึ่งอันเดียวกัน ต่างต้องไม่เอาแต่ใจของตนอย่างเดียว คิดเห็น
 อีกฝ่ายหนึ่ง เหมือนมีกายแลจิตต์เดียวกันกับตน ยังจะต้องมีศีล
 มีธรรมสมควรกัน สมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าก็ได้ทรงยกคุณ
 สมบัตินี้ ตรัสสอนสามภรรยาผู้เป็นนิคามารดาของนกุลมาดเพ
 โดยความว่า ถ้าปรารถนาจะพบกันอยู่ร่วมกันในสัมปรายภพต่อไปอีก
 ก็จงเป็นผู้มีศีลเสมอกัน มีธรรมเสมอกัน ฯ สามภรรยาผู้ว่า อัน
 โลกสมมติว่าเป็นมงคล ก็เพราะควรเป็นแบบอย่างของสามภรรยา
 อันได้กันใหม่ ฯ อาศัการสมรส สมเด็จพระบรมวงศานุวงศ์กับหม่อม
 ใหญ่ทรงเจริญด้วยพระบุตรบุตรนั้นตาประนัษตา อยู่ด้วยกันทั้งนั้น
 มีน้อยนักที่ถึงพิศพิศกันเสียแต่ยังเด็ก นี่เป็นอสังขรที่ ๓ ขากที่สาม
 ภรรยาจะทำให้ไม่ได้ ต่อเป็นผู้เข้าใจในการเล่ห์กลแลเอาใจใส่อยู่
 ประกอบด้วยเหตุภายนอกกับตนอีก จึงเป็นอย่างนั้นได้ นาง
 วิสาขา อุบาสิกาใหญ่ครั้งแรกกาล ภรรยาผู้เลววิเศษผู้
 อันมหาชนสมมติว่าเป็นมงคลได้มีเหตุไปในสมาคม ฯ มีสมาคม
 แห่งการสมรสเป็นอาทิ ก็เพราะอัจฉริยคุณประการนี้ ฯ

สมเด็จพระบรมศาสดาจะทรงแสดงแบบอย่างของสามภรรยา
 อันสมควรได้ตรัสสั่งวสคือการอยู่ร่วมกันไว้ ๔ ประการ คือ นายผู้
 สั่งวสด้วย นางผู้ ๑ นายผู้สั่งวสด้วยนางเทพริดา ๑ เทพบุตรสั่งวส
 ด้วยนางผู้ ๑ เทพบุตรสั่งวสด้วยนางเทพริดา ๑ ทรงอุปมาชาวหญิง
 ด้วยผู้ เพราะเป็นผู้มีศีลแลมีธรรมลามก ทรงเปรียบด้วยเทวดา
 เพราะเป็นผู้มีศีลแลมีธรรมอันดี ทรงสรรเสริญสั่งวสประการหลัง

ว่าเป็นอย่างใด ๆ สมเด็จพระมวงศพิตรได้เสด็จอยู่ร่วมกันมากับ
หม่อมใหญ่พร้อมด้วยอัครวิบูลย์วงศ์แล้วนั้น จัดเข้าใน
สังวาสประการที่ ๔ คือ เทพบุตรสังวาสด้วยเทพธิดา สมควรดีแก่
เทวกุลของพระองค์ ควรเป็นแบบอย่างของผู้สืบสายในเทวกุลนี้ ๆ
อัครวิบูลย์ใด ๆ ของท่านผู้เป็นเทือกเถาที่ควรจะเอาอย่างได้ ชน
ผู้เป็นเชื้อสายสืบลงมาปรากฏมาแล้ว จะได้อบรมให้มันตามกัน จัก
บังเกิดความสุขสืบต่อมา จึงยกขึ้นกล่าวไว้ในอารัมภกถานด้วย ๆ
สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นอำนาจประโยชน์อันจะพึงมีแก่คน
ผู้นับติดตาม จึงได้ตรัสอัครวิธรรมของสาวกทั้งที่เป็นสมณะทั้งที่เป็น
คฤหัสถ์โดยควรแก่พระพุทธรูปเสกในอันจะทรงยังประโยชน์
ให้เกิดแก่ผู้อื่น ๆ

เฉพาะสมเด็จพระมวงศพิตร พระองค์ได้ทรงอุ้มพระชนม์
ในทางยังประโยชน์ให้เกิดแก่ผู้อื่น ๆ ในทางพระสกุลของพระองค์
ได้ทรงบำเพ็ญมาตัญญู ทรงปฏิบัติพระชนม์มาตลอดเวลา
ของท่าน ทรงขบเลี้ยงหม่อมหม้าน ทรงทำนุบำรุงพระบุตรบุตรี ใน
เมื่อยังเยาว์ให้ได้รับศึกษา ในเมื่อเจริญวัยแล้วให้ตั้งตนได้ เป็นอัน
ได้ทรงทำประโยชน์ให้แก่อันโตชนของพระองค์ทั่วหน้า เหล่าอัน
โตชนผู้ได้รับอุปการอย่างนั้นก็ได้ความอื้อใจ สมด้วยคำประพันธ์
อันนางกัสาโคตมีสัถยานี กล่าวชมพระมหามุนีเมื่อเสด็จกลับจาก
พระราชอุทยานว่า

“นิพพุตา นุน สา มาตา นิพพุโต นุน โส บิดา
นิพพุตา นุน สา นารี ยสุตาย อีทิส ปติ”

แปลความว่า “ท่านผู้เชื่อนี้ เป็นโอรสของสัตรีใด ของบุรุษใด
เป็นสามีของนารีใด ผู้นั้นที่เป็นมารดา ที่เป็นบิดา ที่เป็นกรรบา
นำดับเขญ คือได้ความเย็นใจเป็นแน่ ฯ”

ในทางราชการ ได้ทรงรับราชการมาแต่ครั้งยังทรงพระเยาว์
ในสำนักงานหลวง ที่สำรวจบัญชี อันเรียกในครั้งนั้นว่าอดีต
ออฟฟิศ แลในกรมราชเลขาการ เป็นต้นมา พระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบพระชนกพระปรีชาสามารถ
แลความจงรักภักดี สมควรเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ได้
โปรดเกล้า ฯ ให้ทรงรับราชการในหน้าที่ใหญ่ขึ้นโดยลำดับ มาเมื่อ
พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงตำแหน่งเสนา
บดีกระทรวงต่างประเทศ ที่เรียกในครั้งนั้นว่า กรมท่า ทรงดำรง
ตำแหน่งนั้นตลอดมา ตั้งแต่ครั้งนั้นจนบัดนี้ถึง ๓๓ ปีเต็ม หาได้
ทรงย้ายตำแหน่งเหมือนเจ้ากระทรวงอื่นไม่ เสด็จอยู่ในตำแหน่งนี้
ยิ่งกว่าเสนาบดีทั้งหลายในกรุงรัตนโกสินทร์ที่ปรากฏมาแล้วในหน
หลัง ฯ ในเวลาที่ทรงตำแหน่งนี้ กรุงสยามได้มีเกียรติยศ ปรากฏ
ไปในนานาประเทศ ได้รับความยกย่องนับถืออย่างฉฉฉฉฉฉฉฉฉฉ
เต็มที่ มีการขับขับขับขับในคราวใด ก็ทรงดำเนินประกาศนโยบาย
ผ่อนปรนให้เป็นไปโดยสมบูรณ์ ฯ การที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี

กระทรวงการต่างประเทศ โดยอาการที่ขยับเปลี่ยนจากเสนาบดีผู้
นั้นว่าเป็นอัครราชเลขาในพระองค์ เพิ่มเป็นประการที่ ๕ ๑

สมเด็จพระนางสพพิตร ทรงดำรงพระชนมายุ ยังปรกติ
ประโชนให้สำเริงขำเริง ต้องตามจรรยาวิถิของสัตบุรุษ มีพระ
พุทธานุสรณ์เสริญผู้เข่นไว้ว่า

“หิโต พุหนัน ปฏิปชช โภเค
ติ เทวตา รกขติ ธมมมุตติ
พหุสสุตติ สิวตูปุณฺณ
ธมฺเม จิตฺติ น วิหติ กิตฺติ”

แปลความว่า “นระใดครองโลกทรัพย์ เกื้อกูลแก่คนเป็นอันมาก
เทวดาย่อมรักษานรนั้น ผู้ในธรรมล้วนครองแล้ว เกียรติคุณย่อม
ไม่ละเสียซึ่งนรนั้น ผู้เป็นพหุสสุตติ ถึงพร้อมด้วยศีลแล้วดี ตั้งอยู่
ในธรรม” ๑

สมเด็จพระนางสพพิตร ทรงอบรมเทวธรรมมาเนืองนิตย์ ทรง
มั่นอยู่ในพระบรมราโชวาท ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในข้อว่า “อุปปมุตตา โหนตุ”
“จงเป็นผู้ไม่ประมาท” อันเทวธรรมแลอุปปมาทกัณฑ์ครองไว้ ทรง
พระองค์อยู่ได้ โดยสวัสดิ์ สมเด็จพระมณพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งใน
รัชกาลที่ ๕ ทั้งในรัชกาลปรดิยุบัน ทรงอุปถัมภ์สืบกันมา หรือแม่
อันอารักขเทวดาช่วยรักษาด้วย จัดเข้าในภพนพพุทธานุสรณ์ ๑
เทวธรรมย่อมเป็นลักษณะเครื่องกำหนดหมายแห่งสัตบุรุษ คือผู้ดี ๑

บรรดาชนผู้เป็นสัตว์มนุษย์ผู้ใด^๕ ได้^๕ แล้วในอดีต ทั้งผู้^๕ ในปัจจุบัน
เป็นผู้ทรงเทวธรรมไว้^๕ นั้น แม้ในอนาคตก็จักเป็นเช่นกัน มี
พระพุทธรูปประดิษฐานความชอบ แลเทวธรรมไว้^๕ ในเทวธรรมชาดก
ในทุกนิบาตว่า

“หิริโศตุดปเปสมนุสสา สุกกธมมสมาหิตา
สนโต สปุริสา โลเก ทาวธมมาติ วุจฺजे”

แปลความว่า “สัตว์มนุษย์ผู้เรียบร้อยในโลก ผู้^๕ ถึงพร้อมด้วยหิริ
โศตุดปเปะ ตั้งมั่นแล้วในสุกกธมม ท่านกล่าวว่า ผู้ทรงเทวธรรม”
ดังนี้ ๑

ในกาลานี้ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงหิริ ๑ โศต
ุดปเปะ ๑ สุกกธมม ๑ ว่าเป็นเทวธรรม ๑ หิริ^๕ นั้น แปลว่าความ
กลอาบ โดยอรรถได้แก่ความกลอาบแก่ใจของตนเองแก่การประพฤติ
ทุจริต ๑ คนไม่กล้าทำการบาปเพราะกระตาคณต์คนทั้งหลาย อย่าง
นี้ไม่จัดเป็นหิริ ๑ ต่อเกิดความอดสำนึกในใจของตนเอง เช่นใน
เวลาอาจจะส่อนทำ ไม่ให้^๕ ผู้ใด^๕ ผู้หนึ่ง^๕ รู้แล้วไม่กล้าทำ อย่างนี้
จัดว่าเป็นหิริ ๑ การคำนึงถึงชาติ สกุล วัช ทรัพย์ บศ ศีลวิทยา
โดยที่สุดความรู้จักผิดรู้จักชอบของตนเอง เป็นสมฐานคือเหตุ
เครื่องตั้งขึ้นแห่งหิริ ๑ คนมาคำนึงถึงสมบัติเหล่านั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง
หิริย่อมเกิดขึ้น ๑ ความสอิดสเอียนแก่การบาปเป็นลักษณะแห่ง
หิริ ๑ มีอุปมาว่า ชายหนุ่มหญิงสาวผู้กำลังรักสวสร์กาม อาบน้ำ
ชำระกายแล้วแต่งตัวด้วยเครื่องนุ่งห่มอันสะอาดเอี่ยม จะพึงสยะ

แสงแต่ของ โส โครกอัน จะมา เบือน ภายหรือเครื่องนุ่งห่มตัวใด
 อุปไมยกับว่า คนผู้มีหิริ ย่อมแห่งหนักแต่การบาปทางกาย
 วาจา ใจ ฉะนั้น ๑ โสคัมปะ แปลว่าความเกรงผิด โดยอรรถ
 ได้แก่ความไม่กล้าทำผิดเห็นความรู้สึกของตน พอใจจะทำแต่การ
 ที่ตนรู้สึกว่าจะถูกว่าชอบ ๑ คนจะทำการบาปกลัวมารดาบิดา อาจารย์
 เจ้านาย จักลงโทษ กลัวอาชญาแผ่นดิน ไม่จัดเป็นโสคัมปะ ๑
 ต่อเถรวาท การที่ตนจะทำนั้น จักผิดทำนองคลองธรรม ผิดธรรม
 เนียม ผิดระเบียบแบบแผนอย่างนี้ จัดว่าเป็นโสคัมปะ ๑ ความ
 คำนึงถึงผลแห่งบาป เป็นสมุฐานแห่งโสคัมปะ ๑ อันการบาป
 อันใด ๆ ไม่พึงดูหมิ่นว่ามีประมาณน้อย ผันคลาที่ละหยาด ๆ ย่อม
 ยังภษณะที่รองให้เติบโตได้ ๑ พาลชนสั่งสมบาปทีละน้อย ๆ
 ย่อมเต็มเหยียบด้วยบาปทั้งนั้น ๑ จริงอยู่ คนผู้ทำบาปหนัก เช่นฆ่า
 มนุษย์ แลทำการปล้น หากได้ทำบาปประเภทเหล่านี้เป็นคราวแรกไม่
 ล้วนเคยผลาญชีวิตสัตว์ตัวจิ๋วเล็กน้อยใหญ่ แลหาร้ายร่างกายมนุษย์
 หรือเคยลักทรัพย์ ย่องเบา ค้าง ขยับออกไปโดยลำดับ จักไม่มี
 ผู้ใดผู้หนึ่งอาจทำคราวแรกก็ผลาญชีวิตมนุษย์ทีเดียวหรือทำการปล้น
 ที่เดียว ค่อยทำขยับทีละน้อย การเห็นความรู้สึกผิดชอบ ก็
 ค่อย ๆ มี ไม่รวดเร็วโดยนัยนี้ ทำคนให้ตกต่ำลงโดยลำดับ เหมือน
 คนลงบันไดทีละขั้น ๆ ไม่รู้สึกหิว แต่อาจจะลงมาถึงพื้นจากที่สูง
 เพียงไรก็ได้ ๑ ความพริ้นแต่บาปเป็นลักษณะแห่งโสคัมปะ ๑
 มีอุปมาว่าคนผู้รักชีวิตเหินสอพินหรือสัตว์ร้ายแล้ว ย่อมสดุ้งกลัว

ฉันใด มีอุปไมยว่า คนผู้มีโอตตัมปะ ย่อมพร้นแต่ทุจริตทางกาย วาจา ใจ ฉะนั้น ๆ

หิริโอตตัมปะนี้ เป็นธรรมคู่กัน มีมาในที่ทุกสถาน ๆ ในที่บางแห่ง ทรงแสดงโดยฐานเป็นสัมปรัสนธรรม อันชนผู้เป็นสัตว์บุรุษ ย่อมประกอบด้วยธรรมคู่นี้ ไม่มีเว้น ทรงยกเป็นอัจฉริยธรรมในบางท่านก็มี เช่นในหัตถกะอุบาลกชาวมืองอาฬวี ขรยท่านผู้เช่นนั้นจะอบรมธรรมคู่นี้แก่กล้า เป็นพิเศษกว่าธรรมอื่น หรือถือเอาธรรมคู่นี้เป็นคุณนำจรรยาของตนทุกประการ ๆ ในที่บางสถาน ครัสว่าเป็นอริยทรัพย์ ก็คือคุณสมบัติของพระอารยบุคคล ๆ พระอารยบุคคล ตั้งแต่ตนแต่พระโสดาบันขึ้นไปถึงพระอรหันต ย่อมประกอบด้วยหิริโอตตัมปะทั้งนี้ คุณบทแห่งพระสงฆ์ว่า “ฉาย-ปฏิบัติโน ภควโต สาวกัสสโม” ที่แปลว่า “พระสงฆ์สาวกของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นผู้ปฏิบัติเป็นธรรม” ย่อมส่องความข้อน เพราะพระสงฆ์ย่อมไม่ทำการที่ตนเข้าใจว่าเป็นผิด หาได้ปฏิบัติมุ่งลาภยศสรรเสริญสุขไม่ มุ่งจะทำให้ถูกให้สมควรอย่างเดียว ๆ ในที่บางแห่ง ครัสว่าเป็นสุกถธรรม ก็คือธรรมอันพึงแล้ว เพราะเป็นธรรมบริสุทธิ์แลยังชนผู้รักษาให้บริสุทธิ์ ควรประพฤติธรรมอื่นยิ่ง ๆ ขึ้นไป ๆ มีอุปมาว่า ผ้าขาวบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ย่อมรับน้ำย้อมสุมปราดนาของนายช่างย้อมฉันใด มีอุปไมยว่า ชนผู้มีหิริโอตตัมปะ มีความประพฤติหมดจดครบไตรทวาร อาจ

ประพฤติกุศลอื่นให้ บ้าง ๆ ขึ้น แลอาจยังธรรมที่ตนประพฤติอยู่
 ไม่ให้ด้อยลง มีแต่ให้เจริญขึ้น ฉะนั้น ๆ เนื่องจากความเป็นสุก
 ธรรม ครั้นว่าเป็นโลกบาลธรรม คือธรรมรักษาโลก ค้ำครองโลก
 ในลัทธิพาเหียร คือ ภายนอกพระพุทธศาสนา เขาถือว่ามิเทวดา
 อภิบาลโลกในสี่ทิศบ้างในแปดทิศบ้าง ระบุชื่อไว้ต่าง ๆ กัน ในฝ่าย
 พระพุทธศาสนาหาถืออย่างนั้นไม่ ถือว่าธรรมที่ประพฤติดีแล้ว
 นั้นเอง ย่อมรักษาผู้ประพฤติไว้ ๆ การที่ทรงบริสุทธิจิตตปปะคัมภีร์ว่า
 เป็นโลกบาลธรรมนั้น เพราะเป็นสำคัญในกิจนั้น ๆ จึ่งอยู่ สัตว์
 โลกคือประชาชนตั้งอยู่ได้ โดยสงบราบคาบเป็นพื้น มีเบียดเบียด
 กันบ้างก็เล็กน้อย ที่พออาชญาแผ่นดินจะบึงกัน เพราะคนโดยมาก
 เป็นผู้มิหิริโศตตปปะ สักไม่ทำการเบียดเบียดด้วยคำพ้องใจของ
 ตนเอง ถ้าโดยมากคนปราศจากหิริโศตตปปะแล้ว ต่างจัก
 เบียดเบียดกันแลกันอยู่ไม่สงบ อาชญาแผ่นดินที่น่าจะค้ำกัน
 ไว้ไม่ได้ ท่านผู้ปกครองก็จะต้องสำคัญเห็นว่า กฎหมายทองขน
 แล้ว ท่านเองจักต้องทำตามด้วยเหมือนกัน ๆ หิริโศตตปปะคัมภีร์ครอง
 โลกฉันทะ อหิริกะเลอโนตตปปะ คือความเป็นผู้ไม่มีหิริไม่มี
 โศตตปปะย่อมทำลายโลกฉันทะนั้น ๆ ผู้ร้ายปล้นเอาทรัพย์ของเขา
 ทำร้ายเจ้าทรัพย์ ทำความพินาศให้แก่เขา มิได้มีความลอายแก่ใจ
 ว่าตนไม่มีสิทธิเพื่อถือเอาเขาทำเขาทำรู้ว่าเป็นผิด ท่านผู้ครองอาณา
 จักรคิดนึกใหญ่ไผ่สูงปราณจะครอบอาณาจักรอื่น พาลหาเหตุ

ทำสงคราม เข้าย่ำยีทำลายถิ่นฐานแลผลาญชีวิตมนุษย์ไม่อคสุใจ
ไม่มีวิปัติสารว่าทำผิด ๆ

สุกกธรรมนั้น แปลว่าธรรมอันผ่องแผ้ว เป็นชื่อแห่งหิริโศด
ตปปะดังกล่าวแล้ว แต่ในภาณานี้กล่าวถึงหิริโศคตปปะแล้ว สุกก
ธรรมย่อมได้แก่สุจริตเป็นไปในไตรทวาร เพราะสุจริตย่อมเป็น
ธรรมอันสะอาด ๆ ในพราหมณลัทธิ บัญญัติความสะอาดด้วยการ
อาบน้ำชำระมลทินกาย จึงมีเป็นกิจวัตรของพราหมณที่ต้องอาบน้ำ
วันละสามครั้ง ๆ ในฝ่ายพระพุทธศาสนาบัญญัติความสะอาดด้วย
ความประพฤติการปราศจากโทษ เพิ่มความสะอาดภายในขึ้น ให้
เป็นคู่กับความสะอาดภายนอก อันพวกพราหมณบัญญัติไว้แล้ว ๆ
จริงอยู่ การอาบน้ำชำระกายให้หมดจาก ย่อมเกื้อกูลแก่ความ
ผาสุกแห่งกาย แต่ไม่เพียงพอใจอันเสริมมอง ทำเพียงให้
สำเร็จประโยชน์อย่างนั้นก็พอดี ไม่จำเป็นต้องกำหนดลงว่า จำจะทำ
วันละสามครั้ง ส่วนใจอันเสริมมองจะชำระให้สะอาดได้ ก็ด้วย
อบรมธรรมอันเป็นกุศล เปรียบเหมือนน้ำใหม่ไหลเข้ามา ระบาย
น้ำเก่าออกไป เมื่อใจสะอาดแล้ว ความสุขใจย่อมมีขึ้น ความสะอาด
กายวาจาย่อมมีตามกัน ๆ

หิริโศคตปปะแลสุกกธรรมสามประการนี้ ตรัสว่าเป็นเทว
ธรรม คือ ธรรมของเทวดา ๆ เทวดาท่านจำแนกไว้สามประเภท คือ
สัมมคติเทพ ๑ อุปัตตคติเทพ ๑ วิสุทธิตเทพ ๑ ๆ สัมมคติเทพนั้น แปลว่า
เทวดาโดยสมมติ ได้แก่พระราชผู้ปกครองราชอาณาจักร มีคำ

เรียกของพสกนิกรว่า “เทวะ เทโว” โดยควรแก่ไภวหาร ฯ พระ
 ราชผู้เป็นสมมติเทพ ย่อมทรงหิริโอตตปปะ แลทรงตั้งอยู่ในธรรม
 สุจริตเช่นนี้ ความอวดการของพระองค์จึงจักบังผลให้สำเร็จ เป็นแต่
 เพียงอั้งอวดการแล้วแลถือทิพยสิทธิ์ ในอันทำอะไรได้ทุกอย่าง
 เว้นเทวธรรมเสีย จักไม่บังผลให้สำเร็จ กลับจะทำภัยให้แก่พระ
 องค์เองแลพสกนิกร ฯ อุปบัติคติเทพนั้น แปลว่าเทวดาโดยกำเนิด ได้
 แก่ภูมิเทวดาแลอากาศัญญูกเทวดา คือ เทวดาผู้สิงอยู่ในแผ่นดิน
 แลเทวดาผู้สถิตในอากาศ ที่เรียกว่าสวรรค์ ฯ อุปบัติคติเทพนั้นย่อม
 ถือเอากำเนิดเป็นเทวดา แลตั้งอยู่ได้เพราะกุศลธรรมที่ได้อบรม
 มาแล้ว แลยังอบรมอยู่ เว้นกุศลธรรมนั้นแล้ว ย่อมจุติไม่ตั้งอยู่
 ได้ ฯ วิสุทธิตถัพพนั้น แปลว่าเทวดาโดยความหมดจดพิเศษ ได้แก่
 พระอรหันตเจ้า ฯ พระอรหันตเจ้าทั้งปวง ย่อมทรงเทวธรรมประจำ
 พระองค์ ผู้ขาดเทวธรรมคือพระอริยเจ้าเพียงพระโสดาบัน
 หาได้ไม่ จักกล่าวอะไรถึงเป็นพระอรหันต ฯ เทวธรรมนี้ได้
 อัปปมาทเข้าสนับสนุนแล้ว ย่อมตั้งอยู่มั่นคง ฯ

สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอบรมเทวธรรมแลอัปปมาทเป็น
 นิตยมา อันเทวธรรมแลอัปปมาทนั้นคัมภีร์ครองรักษา จึงทรงพระ
 สถาพรมาโดยสวัสดิ์ สมด้วยบาลีว่า “ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺม-
 จารี” แปลว่า “ธรรมนั้นแล ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรมโดย
 ปกติ” ฯ

ในลำดับนี้ จักตั้งสัจจาธิษฐาน อังคุณพระรัตนตรัยถวาย
พระพรแต่สมเด็จพระบรมวงศบริพัตรกับหม่อมใหญ่โดยควรแก่อภิสิทธิ์
มงคล ฯ

“พุทธวราหนตวรคาคิณณิกยุตโต
สุทธาภิชาตเกรณนที สมากตตโต
โพเชสิ โย สุขนคัม กมลว สุธ
ตนุเตชสา ภวตุ มงคลมุตคัม โว” ฯ

ด้วยพระพุทธานุภาพแห่งสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรง
พระอรหัตตาคิณณ มีพระสันดานไพบูลย์ด้วยพระญาณแลพระ
กรุณาอันบริสุทธิ ทรงเบ็ดล้ายาณนามพุทธเวไนยให้ได้ปรีชารู้
ธรรม ดุจแสงสุริยะกำลังยังดอกกมลไอบาน ขออุคมมงคลอันเป็น
สมุฐานแห่งพระชนมสวัสดิสถาพร จงมีแต่สมเด็จพระบรมวงศบริพัตร
กับหม่อมใหญ่ ดับประสาธิตถวาย ฯ

“สุวากุชาตคาคิณณโยคเรเตน เสขโย
โย มกุลปาณปริยตติวิโมกฺษเกโท
ธมฺโม กุโลกปตนา ตทธาริธโร
ตนุเตชสา ภวตุ มงคลมุตคัม โว” ฯ

ด้วยเดชแห่งพระธรรม อันต่างโดยมรรคผลนิพพานแลปริยัติ
เป็นสภาพประเสริฐ ด้วยอำนาจประกอบด้วยคุณเมืความเป็นธรรม
อันตรัสดีแล้วเป็นต้น คัมครองชนผู้รักษามิให้ตกลงสู่โลกต่ำทรม
ขออุคมมงคลอันเป็นที่ตั้งแห่งความเจริญสุขปราศจากโรค รุ่งเรือง

ด้วยโลกสมบัติเกียรติคุณ จะมีแต่สมเด็จพระบรมวงศบริวารกับหม่อม
ใหญ่ ดังอำนาจถวาย ฯ

“สทุทมนโซ สุปฏิบัติคุณาทัชชิตโต
โฆฏฐพพิโต อริยบุคคลสังเสฏโ
สัถาภิธมมปวารสภายจิกุโต

ตณฺเฑชสา ภวตุ มนุสฺสมุตฺตมํ โว” ฯ

ด้วยอำนาจแห่งพระสงฆ์อันประเสริฐสุด คือ พระอารย
บุทกลแปดเหล่า เกิดแต่พระศาสดาธรรมรัตน ทรงคุณเมื่ปฏิบัติดีเป็น
เบื้องนำ มีกายแลจิตดีเป็นที่อาศัยแห่งธรรมอันบรมมีศีลเป็นต้น
ขออุคตมมงคลอันเป็นบทฐานแห่งพระเดชพระยศพระกำลัง จะมี
แต่สมเด็จพระบรมวงศบริวารกับหม่อมใหญ่ ดังประสาธถวาย ฯ

“สัทธมมุตฺตํ สัทธมมุตฺตํ สัทธมมุตฺตํ อิทํ ผลํ”

ขอพระพรที่บรรยายมานี้ จะเป็นผลสำเร็จ ๆ ๆ แต่สมเด็จ
บรมวงศบริวารกับหม่อมใหญ่ ตลอดถึงพระบรมบุตรรับดา
พระนับดา ขอเทวกุล ณ กรุงเทพ ฯ จงเจริญสถาพรตั้งยั่งยืนไป ฯ

อนึ่งขออารักขเทวดาแลวิญญูเทวดาผู้ได้รับเทวพลี จะมีไมตรี
จิตต์ อภิบาลสมเด็จพระบรมวงศบริวารกับหม่อมใหญ่ ตลอดทั่วไป
ถึงเชื้อสายในเทวกุล สิ่งใดไม่เป็นคุณ ของจงช่วยบำรุงเลี้ยงอย่า
ให้เลิกล้ม สิ่งใดเกื้อกูลแก่ความดีความงาม ของจงนำเข้ามาถวาย
ให้ทรงปราศจากภัยอันตราย ได้ทอดพระเนตรเห็นแต่ผลอันเป็นที่
เจริญพระหฤทัย ทุกเมื่อ เทอญ ฯ

พระอัมปมาตทกถา

พระสาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาส

เทศนาทั่ว

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

พ.ศ. ๒๔๖๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ
อัมปมาทํ ปัสสนํติ ปุณฺณกิริยาสุ ปณฺหิตา
อัมปมาทํโต อุกโ อตุเล อธิภณฺหาติ ปณฺหิตโต
ทิฏฺฐเช ฐมฺเม จ โย อตุโล โย จตุโล สมฺปรายโก
อตุลาภิสมฺมา ธีโร ปณฺหิตโตติ ปวฺจจฺจตีติ ฯ

บัดนี้จะถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในอัมปมาตทกถา

สนองพระเดชพระคุณพระระดับพระปัญญาบารมี เพิ่มพูนพระกุศล
ราชที่ทรงบำเพ็ญ ในอภิธัมมจักกัสมัยศุภสวสดีมงคล โดยที่พระชนม
เท่ากับสมเด็จพระบรมชนกนาถราช พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี
ศรีสินทรมหามกุฏพระจอมเกล้าเจ้าสยาม แลเท่ากับสมเด็จพระปิย
มาวดีศรีพัชรินทรมาตาพระราชชนนี เป็นสมัญที่ให้ทรงปราโมทย์
บันเทิงใจ ทั้งพระบุตรบุตรีและผู้ที่ได้รับพระคุณอุปการ ตลอด
ถึงบริวารชน ต่างมีกมลเบิกบานชื่นรื่นเริงบันเทิงใจดี สามัคคี

ช่วยกันประกอบกิจ ตกแต่งประดับประดานานาสถานให้งาม
 ตระการวิจิตร ด้วยกำลังกายกำลังความคิดแลกำลังพัสดุทรัพย์สมบัติ
 พากันอนุโมทนาพระกุศลจริยาวัตร พร้อมเพรียงกันตั้งใจอวยชัย
 ถวายพระพร เพื่อพระชนมสถาพรยั่งยืนนาน ได้ทรงบำรุงการ
 พระราชอาณาจักรแลพุทธศาสนา ให้วัฒนาการรุ่งเรืองประเทือง
 สุขประโยชน์แก่ประชาชนทั่วไป ฯ การได้พระชนกเช่นนี้ย่อมยัง
 พระโอรสแลพระธิดาให้ทรงยินดีเฝ้าอ้อมพระหฤทัยสักเพียงไร เมื่อ
 มาถึงมหาอภิลักขิตสมัยนี้ สมเด็จพระบรมวงศานุวงศ์ ทรงบำเพ็ญพระ
 กุศลราศีแลทรงทำพลีอย่างอื่น เพื่อทรงสนองพระเดชพระคุณ
 สมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้าแลสมเด็จพระราชชนนี ด้วยกำลังพระ
 กตัญญูกตเวที พระโอรสพระธิดาแลพระนัดดาปนัดดาทรงยินดี
 ถือนาเป็นธุระเป็นการสนองพระคุณจนเต็มสามารถ พระปบุรณชาติ
 แลผู้มีความจงรักภักดีต่อกันได้แสดงกตัญญูจิตต์ ด้วยช่วยในกิจการ
 กิจนี้ ด้วยมาเป็นสหชาตมารักกัน ได้ทรงบำเพ็ญพระกุศลราศี แล
 ทรงทำพลีด้วยพระบิณฑบาตเป็นทานมาแจกจ่ายแก่คนยากจน จักเป็น
 บำเพ็ญอัน กล้าแข่งอุปถัมภ์พระชนมสุขสวัสดิ์สวัสดิ์ ฯ

ในลำดับนี้จะพรรณนาพระอนวัชจริยาสาธูปฏิบัติอันไพศาล เป็น
 พระคุณแลการมีในพระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เมื่อได้
 ทรงสดับแล้ว ทรงพระบั้นเฝ้าเกล้าถึง จะพึงเกิดพระบิณฑบาต
 มิใช่น้อย แท้จริงก็จะทรงตั้งพระหฤทัยทรงบำเพ็ญให้บริบูรณ์ พระ
 สิริสุขสวัสดิ์พัฒนาอุดมมงคล ก็จะมีเพิ่มพูนแต่พระองค์
 เพราะเหตุทรงบำเพ็ญพระกุศลจริยานั้น ๆ ฯ

ก็แลพระอนวัชจริยา ซึ่งเป็นคุณากรณพิสัยฐ ในสมเด็จพระ
บรมวงศบริวารนั้นมียุโดยนานัปประการ ยากที่จะนำมาบรรหาร
ให้หมดในกลามรรคเพียงกัณหาเดชะนี้ จะพรรณนาแต่เฉพาะส่วนที่
เป็นพิเศษโดยเอกเทศ ก็ขอพระอรรถกถาจารย์แลพระปรกิต
ปฏิบัติ ฯ

พระอรรถกถาจารย์นั้น จะถวาทวิสัยนาโดยนิตินันท์ สมเด็จพระ
พระบรมวงศบริวารทรงบริบูรณ์ด้วยพระสมบัติ ๓ คือ พระชาติสมบัติ
พระวัยสมบัติ แลพระคุณสมบัติ ข้อต้นแสดงอุปบัติในราชสกุล
ซึ่งเป็นเหตุเพิ่มพูนความนิยม ไม่เป็นที่รังเกียจของประชาชน ดัง
พระพุทธรูปที่ศรีสุทโธ ขัตติโย เสฏโฐ รัตนสมุณี กษัตริย์ประเสริฐ
ที่สุดในหมู่ชน ดังนี้ ย่อมเป็นที่นิยมนับถือของอนุกนิษย์ ฯ
ข้อ ๒ ทรงบริบูรณ์ด้วยพระวัยสมบัติ มีพระชนมช้านานเกินเขตต์
อายุขัย ยิ่งกว่าพระชนมายุของสมเด็จพระบรมเทวาราช แล
สมเด็จพระราชชนนี เป็นที่การพนมมือสนทนสนม ของพระบรม
วงศานุวงศแลประชาชนผู้น้อยโดยอายุกาล ฯ ข้อ ๓ ทรงบริบูรณ์
ด้วยพระคุณสมบัติเป็นพิเศษแลสามัญญอันไพศาล เป็นอุปการแก่
พระคุณสมบัติทั้ง ๒ เบื้องต้นนั้น มีพระอริยาสัยอันอยู่ในความ
ซื่อสัตย์สุจริต ทรงทำราชกิจด้วยความจงรักภักดี มีพระกาย
พระวาจาสงบเสถียรเรียบร้อยเป็นอันมาก ทรงบากบั่นขวนขวาย
อุปสัคอันผ่านมาขัดข้องในหน้าที่ ทรงรักษาพระคุณความดีไว้มิให้

เสียมสญ มีแต่ทรงเพิ่มพลให้เจริญทวีขึ้น พ้นพระหฤทัย
ดำรงมั่นอยู่ในพระหิริโศตตปเปซึ่งเป็นทวธรรม อันควรมีประจำอยู่
ในเทวกุล เป็นเครื่องอุดหนุนความบริสุทธิ์หมดจด ดังนี้พนธพจนว่า

หิริโศตตปเปสมุขนา สุกกธมมสมาหิตา

สนโค สปิรสา โลเก ทวธมมาติ วุจฺจเร

สาธุชนผู้ถึงพร้อมด้วยหิริแะโศตตปเป ตั้งมั่นอยู่ในธรรมอันสะอาด
นักปราชญ์ย่อมกล่าวว่า เป็นสัถบุรุษมีทวธรรมในโลก ดังนี้ ฯ
แลมีพระอชยาศัยมั่นอยู่ด้วยพระขันติบารมี โดยมากไม่ทรงบ้วนบั้น
ไปตามอารมณ์แลผัสสะที่มาชวนขับให้ทรงเมาบ้วนบิดตาม หรือ
มากุกคามให้ทรงสดุ้งหวาดหวั่นพรุนเร่ ทรงถึงพร้อมด้วยพระสติ
สัมปชัญญะ ที่ได้ทรงอบรมมาเป็นพระอาจินสมาจาร เมื่อทรงทำ
กิจการอย่างใดอย่างหนึ่ง ทรงรำพึงพิณโดยรอบคอบแล้วจึงทรงทำ
แม้บางคราวสุขทุกข์จะมีมาครอบงำ ก็ทรงมีพระขันติ ไม่ทรงแสดง
วิการ ทรงบริหารความสมถะเสมอไว้ ในสองสมัย ต้องด้วยความ
เป็นไปของบัณฑิต ดังพระนิพนธพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า

ทุกฺเคน ฆฏฺฐา อถวา สุขฺเคน

น อจฺจวํ ปกฺเขตฺตา ทสฺสขนฺติ

หมุ่บัณฑิตอันทุกข์หรือสุขถูกต้องแล้ว ย่อมไม่แสดงวิการอันสูง
แลต่ำขึ้นลงดังนี้ เป็นอันทรงสำแดงพระองค์เป็นเบี่ยงอย่างอันดี
ไว้แก่พระโอรส พระธิดา แลพระนัดดาปนัดดา ฯ มีพระปฏิภาณ
ปรีชาหลักแหลมเคล้าคล่องว่องไว ทรงวินิจฉัยขบเคี้ยวโดย

ฉับพลัน ในเหตุการณ์ที่ควรแล้วไม่ควรนั้น ๆ ทั้งในสมบัติ ทั้งใน
 วิชา ๑ ทรงสั่งทักถึงฝั่งแห่งวิทยาศาสตร์บางประการ ทรงกอบด้วย
 พระปรีชาญาณในสภสมัชชเลขประสม มีพระเกียรติพึงขจรไปใน
 ไกวัลสยามรัฐ ตลอดถึงไพร่ประเทศนั้น ๆ ได้ในพระพุทธร
 ภาพิตประพันธ์ว่า

ทูลร สุนโต ปกาสุนติ หิมวันโต ปทุพโต
 สัปปริชณยอมปรากฏได้ในที่ไกล ดังเขาหิมพานต ฯ

อนึ่งทรงประกอบด้วยพระเมตตา ทรงรักษาความสงบ แสดง
 อยู่ด้วยไม่เป็นอริกับใคร ๆ ด้วยพระอริยาศัสมิ์พระเมตตาเปี่ยมวิหาร
 ธรรม ทรงดำเนินตามพระพุทธรูปในเมตตปริตต์ว่า เมตตญ
 สพฺพโลกสมิ์ แผ่นเมตตาไปในสัควโลกทั้งหมด นี่เป็นภาวนาฝ่าย
 ข้างเจริญ แม้จะเกินสามารถไปไม่อาจบำเพ็ญได้เสมอเป็นนิตย์
 ก็ยังมีกิจที่จะทำได้อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นภาระฝ่ายข้างละ ตาม
 พระบาลีในปริตต์นั้นว่า นาญญมตฺตสฺส ทฺถขมิจฺเจว ยมํ ไม่พึง
 ปรารถนาซึ่งทุกข์แก่กันและกัน ถึงอันสำคัญทั้งสองนี้ ได้มีในพระองค์
 ทรงบำเพ็ญให้เป็นไป ตามสมควรแก่สมัชชและบุคคล เพื่อ
 ให้เกิดผล คือความสุขกายสบายจิต ไม่คิดมุ่งร้ายหมายโทษ
 ตั้งใจทำคุณประโยชน์แก่กันและกัน เป็นเหตุให้มันลงในสามัคคี ฯ

อนึ่งสมเด็จพระบรมวงศานุบาท มีพระอริยาศักรณาอาวี ผู้ใด
 มาขอพึ่งพระบารมี ก็ทรงพระกรุณานั้น ทรงรับเลี้ยงดูอ่อนน้อมตาม
 ฐานะ ต้องตามลักษณะของบัณฑิต ดังพระพุทธรูปที่ตรัสไว้ว่า

อนาคติ ภาวิน วหติ อาคตฺ ภาวิน วหติ บ่อไม่เส้าหาภาระอันยัง
 ไม่มาถึง บ่อนำพาภาระที่มาถึงแล้ว ดังนี้ พระเมตตากรรณยอม
 ยืดเหนียวหัวใจของคนทั้งหลายที่ทรงแผ่ถึงให้จงรักภักดีมั่นคง ทั้ง
 ในพระองค์ ทั้งในเชื้อพระวงศ์ เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยสัตบุรุษ
 ธรรม ๑ ประการ มีธัมมัญญุเป็นต้น มีปุคคัตถัญญุเป็นปรีโยสาน
 ทรงประพฤติพระองค์พอเหมาะแก่กาลเทศะแลบริษั ในสมาคม
 นั้น ๆ ทั้งชั้นสูง ชั้นกลาง แลชั้นต่ำ ทรงสามารถในปฏิสันถาร
 ปราไสประปรายทั่วถึงพอเหมาะพอดี แก่ประชุมชนผู้ได้รับ ตาม
 คุณานุรูปของตน ๆ ด้วยพระบิชาภา ไพเราะเสนาะ ไตรศของผู้สดับ
 เปนที่จับใจให้เกิดปีติชุ่มฉ่ำจิตต์ เปนเครื่องผูกสนิทเสนหาในประ
 ชาชน ทั้งชาวสยามประเทศ ทั้งชาววิเทศปรัสเซีย ทรงกว้างขวาง
 เปนที่รักใคร่นิยมนับถือ แห่งบรรพตแลลฤหีสล ฯ

ทรงปฏิบัติชอบพระอุปายนธรรมมาเป็นพระอาทิตย์เจริยาแม่
 ไม่มีเวลาจะสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ ด้วย
 พระปิตุภูมิฐานธรรมเต็มที่ ซึ่งเป็นโอกาสทรงทำพระกตัญญูกด
 เวทให้ปรากฏ เพราะเสด็จสวรรคตเสียแต่เมื่อสมเด็จพระบรม
 วงศมพิตรยังทรงพระเยาว์ ก็ทรงดำรงพระองค์ไว้ในพระอหัตถ์สัมมา
 ปณิธิมั่นคง มิได้ทรงประพฤติให้เสื่อมเสียพระบรมนามาภิไธย
 ทรงรักษาพระเกียรติยศแลพระบรมราชจักรีวงศ์ไว้ด้วยดี ทรงตั้ง
 พระหฤทัยบำเพ็ญหิตานุหิตประโยชน์เป็นอันมากแก่ประชาชนแล
 พระราชอาณาจักร นับว่าได้สนองพระเดชพระคุณเป็นพิเศษอัน

สำคัญส่วนหนึ่ง ซึ่งเป็นอย่างทีพอพระราชหฤทัย แห่งสมเด็จพระบรมชนกนาถราชเจ้าผู้เป็นพระบูรพการี แลทรงการพนับถือเอื้อเฟื้อในสมเด็จพระบิรมาวดีศรีพัชรินทรมาดา พระราชชนนีผู้เป็นพระบูรพการีดีเป็นอย่างยิ่ง แม้ในสิ่งที่ยากแก่ยากสักปานไรก็ทรงเคยมพระทัยที่จะทรงบำเพ็ญ ทรงถนอมน้ำพระหฤทัยแห่งสมเด็จพระบูรพการีดีเป็นอย่างที่สุด ทรงทำพระมาคูปัญฐานธรรมให้บริบูรณ์ จนเคยมพระวิริยสามารถให้สมเด็จพระราชชนนีทรงมีพระศิริสุขเกษมสันต์ เป็นแบบฉบับอันสำคัญของสาธุชน แลให้เกิดพระศุภสวัสดิพัฒนามงคล พันภัยพิบัติอุปัทวันตราย ฯ

อนึ่ง ทรง บำเพ็ญ สังคหอุบาย แดงกษัตริย์ ทารสังคห ธรรมให้บริบูรณ์ทรงเกื้อกูลพระโอรส พระธิดา แลพระภคินี ปณัตตา ให้สมบูรณ์ด้วยวิद्याศิลปศาสตร จนทรงสามารถในกิจจานุกิจนั้น ๆ ด้วยกำลังพระเมตตาทอผ้าในเค็มที่ ทรงกอบด้วยพระกรุณาปราณีตลอดทั่วถึง บริบูรณ์ในนาถของบูรพการี ฯ แลทรงเพิ่มพูลพระญาติธรรม มิตรธรรม ด้วยสังคหวิธี ทรงบริหารสำนักให้สันติสนมมั่นคง ในพระบรมวงศานุวงศทั้งฝ่ายหน้าภายใน มีพระอัครราชโอรสเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แลทรงประพฤติพระองค์เสมอต้นเสมอปลาย อันเป็นสังคหอุบาย มิให้กระเทือนสลดร้าวฉินต์ ในรางพระญาติมิตรแลบริวาร เป็นพระคุณาลังการเพิ่มพูล ในสมเด็จพระบรมวงศานุวงศผู้สมบูรณ์ด้วยพระอุบายโกศลเค็มที่ เข้าพระหฤทัยในสังคหวิธีเครื่องสงเคราะห์ให้เหมาะสมแก่บุพการีแลโอกาส จึงทรง

สามารถเจริญด้วยพระอิสริยยศ เกียรติยศ แลบริวารยศ ทรง
ปรากฏเป็นนาคะที่พึ่งแห่งอันโคชนแลพาหิรชน สมด้วยพระพุทธ
นิพนธ์ที่ตรัสไว้ว่า

สาขาสัตตผลเปโต ขนธิมาว มหาทุโม

มูลวา ผลสมบุโน ปติฏฐา โหติ ปกุจฉิ ฯ

เหมือนต้นไม้ใหญ่ มีรากหยั่งลงมั่นในพสุธา ตั้งลำต้นแตกสาขา
ผลิบานเฟลคผล บ่อมน้ำที่พึ่งของฝูงวิหคในอรัญ ต่างพากันเข้า
อาศัย ใครต้องการร่มเงา ก็เข้าจับ ใครต้องการผล ก็บริโภค ฉะนั้น ฯ

สมเด็จพระบรมวงศานุภักดิ์ ทรงพิจารณาพระอนวัชจริยาที่ทรง
บำเพ็ญมาแล้วเป็นอารมณ์ มีพระกรุทัยเมตตา ได้รับมโนจิตความ
อัมเอบในพระธรรม เป็นเหตุทำให้ทรงประสมพระสิริสุขสวัสดิ
สมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า

ธมฺมบํกิ สฺสํ เสติ วิปัสสนน เจตสา

อริยปเวทิตะ ธมฺเม สทา มติ ปณฺหิโต

บัณฑิตมีจิตตั้งมั่นด้วยธัมมบํกิ ย่อมอยู่เป็นสุข จึงยินดีในธรรม
อันพระอริยเผยให้รู้แล้วทุกเมื่อ ดังนี้ ฯ

พระอัครมหิดลสมบัตินั้นมีที่ศรัทธาเลื่อมใสวิสาขามา เป็น
พระคุณสัมปทาในพระองค์ สมกับที่เสด็จอุปบัติในพระวงศ์สมมติ
เทวราช ตรงกับพระราชทินนามาก็ไซย พระคุณสมบัตินั้น ฯ
เป็นเหตุให้ทรงเจริญพระชนมพระฉวีวรรณเมตตา พระสุขะ พระละ
ทั้งส่วนพระกายพระหฤทัย แลเป็นอุปการใหญ่ ในการที่ทรง

บำเพ็ญพระพรตปฏิบัติ เพื่อให้บรรลุสุขสรีรสวัสดิ์ตามหิต
ประโยชน์เป็นอเนกนัก แต่พระราชอาณัติกรณเฉพาะพุทธศาสนา
ดังจะถวายวิสัชนาต่อไปในวาระที่สอง ฯ

พระพรตปฏิบัตินั้น จะถวายวิสัชนาโดยนิทสนนัย สมเด็จพระ
พระบรมวงศบริวารสถิตในพระอิศริยยศมหาอำมาตยาธิบดี เป็น
เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ยิ่งยืนนานกว่าเสนาบดีอื่น ๆ ใน
กรุงสยามนี้ ทรงจัดสรรให้เป็นระเบียบเรียบร้อยในหน้าที่ ทรงทำให้
เจริญรุ่งเรืองทวียิ่งขึ้น แก่ประเทศสยามชาวสยาม ตลอดรัชกาล
ก่อนแต่ในรัชกาลปรตยุบนั้น ด้วยกำลังพระปรีชาสามารถ อาจ
ให้สำเร็จล่วงไปได้ในสิ่งซึ่งไม่เหลือวิสัย ทรงชนะศัตรูภายนอก
แลภายในทั้งมวล ฯ ทรงจัดทำก่อนต้นถึงนี้ควรแลไม่ควรนั้น ฯ
ด้วยกำลังพระกัมมัศสกลญาณ ทรงพิจารณาแต่ระหนกในพระ
หฤทัยว่า ผลคือความเสื่อมความเจริญแลความสุขเป็นต้น บ่อมน
เฟลตผลเป็นไปตามเหตุปัจจัย โดยนัยพระราชนิพนธ์แห่งสมเด็จพระ
พระบรมชนกนาถราชเจ้าว่า ขตาปัจจุบิ ปวคตุนติ บ่อมนเป็นไปตาม
ปัจจัย จึงไม่ทรงห่วงไหว เพราะเหตุภายในแลภายนอกนั้น ฯ
ทรงมากนั้นจัดทำไปจนกว่าจะสำเร็จถึงประโยชน์ ฯ

อนึ่งทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณมาในสองรัชกาล ให้
สมพระราชหฤทัย เป็นอุปการอันยิ่งใหญ่แก่พระวงศสมมติเทวราช
สมกับพระราชทินนามที่ได้รับพระราชทานตั้งเป็นกรม มีพระเกียรติ
คุณอันอุดม แลพระอิศริยยศ ปรางค์ด้วยกำลังพระพรตปฏิบัติ

มีมติสนับสนุนตามกระแสพระบรมราชโองการ ประกาศตั้งเลขาธิการ
กรม ที่ทรง ยกข้อมอบเชบ ชม พระสถิตินิเวศน์อันสุขุม คัมภีร์ภาพ
แลพระอุตสาหะวิริยะจิตระวิมังสาอันแรงกล้า เป็นคุณประโยชน์
อันยิ่งใหญ่แก่ชาวไทยพสกนิกรทั้งบรรพชิตแลคฤหัสถ์ แผลไปทั่ว
จังหวัดสยามเมื่อนี้แล ทำพระนามของพระองค์ให้เป็นสารประ
โยชน์ที่สุด แก่เอกปราชญ์ราษฎร ด้วยกำลังพระปรีชาสามารถอัน
ปรากฏในคำประกาศกระแสพระบรมราชโองการดังต่อไปนี้

(ในรัชกาลที่ ๕)

ศุภมัสสุ พระพุทธศาสนาภิบาล เป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๔
พรรษาบัดนี้บุณยกาลสืบต่อกิจวัตรวิสาขมาส ภาพนิภักดิ์เอกาทศัตถ์
ศศิวารปรีดกกาลก็หมด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลง
กรณ์ ฯ ล ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า
พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ ได้ทรงอุตสาหะ
ร่ำเรียนวิชา ทั้งภาษาไทยภาษาอังกฤษชำนาญชำนาญ จึงได้รับ
ราชการฉลองพระเดชพระคุณ ตรากล้า มาแต่ทรง พระเยาว์จนเวลา
บัดนี้ มีพระหฤทัยจงรักภักดีต่อราชการประกอบด้วยความอุตสาหะ
พากเพียรมิได้ย่อหย่อน ทรงบังคับการารสิ่งใดโดยซื่อตรงเที่ยง
ธรรมเรียบร้อย เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาช้านาน บัดนี้ทรง
เจริญวัยวุฒิปรีชาฉลาดในราชกิจทั้งปวงทั่วถึง สมควรจะได้รับ
ราชอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรม

ราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนา เลื่อน
ตำแหน่งยศพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ์ เป็น
พระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรประการ นาคนาม ทรง
ศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระ
บรมมหาราชวัง จงเจริญพระชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณคุณสาร
สมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล วิบุลยสุขผลธนาสารสมบุรณ์
อดุลยเกียรติยศเดชนาภาพทุกประการเทอญ

อีกฉบับ ๑ ศุภมัศดุ พระพุทธศาสนากาลเป็นอดีตกาลล่วงแล้ว
๒๔๒๕ พรรษา บัดขุนันกาล โสณสังวัณร วิสาขมาส กาฬปักข์
เอกาทศดิถีสุกขวาร ปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระ
ปรเมนทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรง
พระราชดำริหว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรประการ
ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย
มาแต่ยังทรงพระเยาว์ มีความชอบเป็นอันมาก ได้ปรากฏอยู่ในคำ
ประกาศเมื่อเลื่อนกรมครั้งก่อนนั้นแล้ว จำเดิมแต่นั้นมาก็ได้ทรง
พระอุตสาหะรับราชการต่าง ๆ ซึ่งเป็นราชการสำคัญใหญ่ยิ่งขึ้นกว่า
แต่ก่อน เป็นที่ได้ทรงปลุกษาหาหรือในราชกิจต่างประเทศ แล
ในการพระนครเป็นอันมาก แต่ยังคงดำรงอยู่ในที่ไปรเวตสัเกรา
ตำหนักหลวง ก็ได้รับกระแสพระราชดำริห์มีหนังสือไปมากับคนต่าง

ประเทศ ด้วยข้อราชการในส่วนพระองค์บ้าง ข้อราชการแผ่นดิน
บ้าง รับผิดชอบเหตุการณ์จะเป็นความยากลำบากในราชการให้เบาบาง
แสดงบรรับไปโดยมาก จนภายหลังได้รับราชการฉลองพระเดช
พระคุณในตำแหน่งที่เสนาบดีว่าการต่างประเทศ จัดการในตำแหน่ง
ให้ไปไปโดยเรียบร้อย สมควรแก่แบบอย่างราชการในกรุงสยาม
ในกาลก่อน แลอนุโลมตามแบบอย่างประเทศทั้งปวงในการซึ่ง
สมควรนั้น ราชการในกรมผู้ว่าการต่างประเทศก็สงบเรียบร้อยเป็น
อันเบาพระราชหฤทัย แลเป็นคุณต่อราชการขึ้นเป็นอันมาก การ
ซึ่งจะทรงพระดำริห์การอันใดย่อมดำรงอยู่ในความสุจริตยุติธรรมเป็น
ประธานทั้งนี้ ทั้งความซื่อสัตย์กตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท
ทั้งสองประการเหมือนกัน เพราะฉะนั้นการอันใดซึ่งจะทรงพระดำริห์
ยอมเป็นคุณแก่ชนทั้งปวงทั่วหน้า แลเป็นการเชิดชูพระเกียรติยศ
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิได้เป็นการใดอย่างหนึ่งเสีย
อย่างหนึ่ง ควรจะเป็นแบบฉบับที่ฐานของข้าราชการซึ่งจะรับ
ราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไปภายหน้า การซึ่งทรงประพฤติ
พระองค์อยู่ พระอริยาไสริยแลความประพฤติพระองค์ทั้งปวง
ย่อมเห็นห่างจากอคติทั้งสี่ประการ เเบาางจากความฉุนชานแล
ความกำเริบฟุ้งซ่าน โอบอ้อมอารีแลอ่อนน้อมทั่วไปในพระบรม
วงษานุวงษ์แลข้าราชการทั้งปวง ประกอบไปด้วยพระสติปัญญา
กว้างขวางทุกสิ่ง สามารถในราชกิจใหญ่ซึ่งทั้งปวงทุกประการ ถึง
ว่ามิพระชนมายุน้อย ก็ได้รับราชการในตำแหน่งอันใหญ่เป็นที่ไว้

วงพระราชหฤทัย ทั้งราชการแผ่นดินแลราชการในพระองค์ สม
ควรที่จะได้ดำรงพระเกียรติยศ ในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรมผู้
ใหญ่ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ต่างพระเนตรพระกรรณพระ
องค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรมราชโองการมหาราชพระบัณฑูรสร้อยสังหนาท
ดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์
วโรประการ ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนาม
ตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวง
เทวะวงษ์วโรประการ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราช
กำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรง
เจริญพระชนมายุ พรรณสุขพลปัญญา คุณสารสมบัติ
สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคลวิบุลยคุณพล ทรสารสมบุรณ์
อดุลยเกียรติยศเดชาานุภาพทุกประการเทอญ

(ในรัชกาลที่ ๒)

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตกาล ๒๔๕๔ พรรษา
กาลบัดนี้ จันทรโคจร วราหสัมพัตสร กรรติกมาส กาฬมถ
ฉวิดิถี ไสรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ พุศิจกายน
มาส เอกาทศสุรทิน โดยกาลนิยาม พระบาทสมเด็จพระปรเมนทร
มหาวชิราวุธ ฯลฯ พระมวงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า
พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ เป็นพระเจ้า
บรมวงศ์ผู้ใหญ่อันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้

ทรงยกย่องเลาทรพระเมตตาเป็นอันมาก ทั้งเป็นที่ทรงไว้วางพระ
 ราชหฤทัยอย่างยิ่ง ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณเป็น
 เสนาบดีมานาน ยิ่งกว่าเสนาบดีที่ปวงในกาลบัดนี้ อันหน้าที่ราชการ
 ในแผนกว่าการต่างประเทศนั้นแล้ว ก็นับว่าเป็นราชการสำคัญแล
 ยากยิ่งนัก เพราะต้องทรงพระคำริห์คอยหาอุบายที่จะรักษาทง
 พระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศ ให้คงดีเป็นที่
 ประสงค์กันอยู่เสมอ ต้องคอยทรงระวังรักษาพระเกียรติยศแห่ง
 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเกียรติยศแห่งชาติบ้านเมือง
 มิให้ มีสิ่งใดมากระทบกระเทือน อันจะทำให้พระบรมเดชานุภาพ
 มีหนทางที่จะเสื่อมถอย ฤ็ว่าเป็นที่สยปรมาทแม้แต่บัดเดียว คอย
 ทรงระวังพิจารณาความเจริญแห่งชาติอื่นๆ ที่จะดำเนินไปทางใดแล้ว
 และคอยจัดการทางฝ่ายกรุงสยาม ให้เป็นไปตามสมควรเทียบทัน
 นานาประเทศมิให้เสียเปรียบเขาได้ ในการเหล่านี้ก็ย่อมจะต้อง
 มีเวลาที่ทรงปลุกญาได้เลื่องชื่อราชการ กับผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศ
 อยู่เนืองๆ การที่ได้ทรงกระทำมาแล้วในทางนั้นนับว่าเป็นที่เรียบร้อยทุก
 กราวมา ทั้งชนชาวต่างประเทศก็พากันสรรเสริญพระปรีชาสามารถ
 แลเป็นที่นิยมในพระอริยาสรัยอันสุภาพ ฝ่ายชาวไทยทั่วไปก็นิยม
 อยู่ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กอบด้วยพระสติปัญญาสามารถทรง
 รอบรู้ในวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ ทั้งหนทางแห่งพระคำริห์ก็เป็นอย่างสุขุม
 รอบคอบ ปราศจากอคติทั้ง ๔ ประการ พระวาจาที่ไพเราะอ่อนหวาน
 เป็นที่ฟังใจ มีพระอริยาสรัยกอบด้วยเมตตาการุณภาพ จึงเป็นที่

ควรนับถือได้ อนึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ก็เป็นพระราชโอรส
 เสด็จขึ้นสืบตำแหน่งสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรม
 ราชชนนี ได้ทรงสำแดงความจงรักภักดีในส่วนพระองค์มาโดย
 อเนกประการ นับว่าเป็นมนตรีที่ปลุกญาในส่วนพระองค์อัน
 ประเสริฐ สมควรที่จะเลื่อนพระอิสริยยศ ขึ้นเป็นพระบรมวงศ์
 ผู้ใหญ่เป็นที่ควรเคารพได้ จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้
 เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ขึ้นเป็น
 กรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงศ์วโรปการ ขัตติยพินิจสุริยวงศ์ ศรี
 พัทธินทรภราดร สโมสรเนกศาสตราธิบดี เกียรติจัญญไพรัชการ
 สุกสมาจารสารสมบัติ มีทิวเมตลาภยศรัย ศรีรัตนไตรยคุณานุสร
 สุนทรธรรมิกมพิตร นาคเนรมิต ให้ทรงศักดินา ๕๕๐๐๐ ตามพระราช
 กำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวัง จงทรง
 เจริญพระชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศรี
 สวัสดิพิพัฒน์มงคล วิบุลยสุภผล สกลเกียรติยศ เดชานุภาพ
 มโหฬารทุกประการเทอญ

อีกฉบับ ๑ ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนกาล เป็นอดีตกาล ๒๔๕๕
 พรรษา บัณฑิตนกาล นาคสังวัจจร พุทธจิกขณมาส เอกาทสม
 สุรทินโสรวาร โดยกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี
 ศรีสินทรมหาวชิราวุธ ฯ ล ฯ พระมกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริหว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงศ์
 วโรปการ ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณ ในตำแหน่ง
 เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมาช้านาน ได้ทรงกระทำความดี
 ความชอบทั้งในราชการแผ่นดิน แลในส่วนพระองค์แต่ในรัชกาล
 ที่ ๕ มาจนรัชกาลปัจจุบัน ราชการในหน้าที่จะมีสำคัญประการใด
 แลได้ทรงจัดราชการนั้น ๆ ให้เป็นไปโดยเรียบร้อยประการใด มี
 ปรากฏในประกาศเลื่อนกรมครั้งก่อนนั้นแล้ว ต่อมาราชการในหน้าที่
 ยิ่งสำคัญหนักขึ้น กล่าวคือ การรักษาความเปนกลางในระหว่างมหา
 ประเทศทั้งทางพระราชไมตรีกับกรุงสยามทำสงครามแก่กัน อาศัย
 ที่ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้กิจการในหน้าที่โดยทั่วถึง จึงได้ทรง
 ผ่อนผันจัดราชการนั้น ๆ ให้เป็นไปตามกระแสพระบรมราโชบายมิได้
 คลาดเคลื่อน จึงมิได้มีเหตุกระทบกระเทือนให้เป็นที่วิหิงษาแก่ทาง
 พระราชไมตรีกับนานาประเทศแม้แต่เล็กน้อย เปนเหตุประกอบ
 ให้เจริญพระอิศริยยศ ปรากฏพระเกียรติคุณแผ่พ้านไป กระทำ
 ให้มหาประเทศทั้งปวงมีความนิยมนับถือพระราชกฤดาภินิหารยิ่งขึ้น
 จนสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษทรงถวายพระราชอิศริยยศ ตำแหน่ง
 นายพลเอกพิเศษกองทัพบกอังกฤษ แลทรงรับตำแหน่งนายพล
 เอกพิเศษกองทัพบกสยาม อันพระราชาธิบดีในชมพูทวีปยังมิได้
 ทรงรับเลยนั้นเป็นต้น ในส่วนพระองค์ทรงนับว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมพระเทวะวงศ์วโรปการเป็นเอกอรรคมุนตรี ผู้ที่ได้ทรงปฤกษา
 สรรพกิจน้อยใหญ่ได้สมพระราชหฤทัยทุกเมื่อ เพราะพระเจ้าบรม

วงศ์เธอพระองค์นั้น ทรงมีความชำนาญในเชิงรัฐประศาสน์
 โนบาย หาผู้ใดเปรียบปานได้โดยยาก ทั้งทรงเป็นผู้ที่ทราบบังคม
 ทูลความเหินโดยตรงทุกเมื่อ โดยความจงรักภักดี และประกอบ
 ด้วยสัจธรรมสุจริตธรรม ปราศจากอคติทั้งสี่ประการ จึงเป็นที่
 ไว้วางพระราชหฤทัยแลทรงเคารพอยู่พระองค์หนึ่ง อนึ่งก็ทรง
 พระเจริญวัยอยู่ในชั้นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่แล้ว สมควรที่จะเพิ่ม
 พระอิสริยยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้
 เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงศ์วโรปการ เป็นสมเด็จ
 กรมพระยา มีพระราชทินนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า
 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ขัตติย
 พิศาลสุรบดี บรมราชันศรีพัชรินทรภาคร สโมสรอนกนิตีปรีชา
 มหาสุมณฑยานุวัตรวิบูลย์ ไพร่ราชกิจจาตุลย์สุนทรปฏิภาณ
 นิรุกติญาณวิทย์ภาคณาภิศาสตร์ ไพร่กลาณวาทนาปกรณ์ เกียรติ
 กำจรจิรกาล บริบูรณ์คุณสารสมบัติ สุจริตสมาจารวัตรมัทวเมตตา
 ขวชาศรัย ศรีรัตนตรัยสรณธาดา กัลยาณธรรมิกนาถพิตร
 นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๓๕๐๐๐ เป็นพิเศษ ในตำแหน่งพระองค์
 เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ
 พรรณสุขุผลปปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนามงคล
 วิบูลย์สุกผลเกียรติยศ อิศริยศักดิ์เดชานุภาพมโหฬารทุกประการ
 เทอญ

พระอนวัชจริยาสาธุปฏิบัติ ทั้งส่วนพระอัครมหิตสมบัติ ทั้ง
ส่วนพระพรหิตปฏิบัติ ดังพรรณนามานี้ จะบริบูรณ์ในพระองค์
เพราะทรงดำรงในพระอุปมาท ตามพระบรมพุทโธวาทนิพนธคาถา
ที่ยกขึ้นตั้งไว้ในเบื้องต้นว่า

อุปมาท ปัสสนติ ปุณณกิริยาสุ ปุณฺณจิตา
เป็นต้น ความว่า บัณฑิตชนย่อมสรรเสริญความไม่ประมาณ ในบุญ
กิริยาทุกสิ่งสรรพ ผู้ไม่ประมาณแล้วย่อมบิณฑประโยชน์ไว้ได้มัน
ทั้งสองประการ คือ ประโยชน์ใดในปัจจุบัน ๑ ประโยชน์ใดใน
สัมปรายภพ ๑ เพราะมาได้บรรลุประโยชน์นั้น ๆ ทั้งสองประการ
ผู้มีปรีชาญาณจึงกล่าวผู้นั้นว่า เป็นบัณฑิต ดำเนินในประโยชน์กิจ
ด้วยปรีชา ดังนี้ ฯ

ความไม่เห่อเส่อเล่นเลื้อย ชื่อว่า อุปมาท โดยเนื้อความ
ก็คือการไม่อยู่ปราศจากสติ ซึ่งเป็นเหตุอันวชสุขเป็นผล สาธุชน
ควรบำเพ็ญให้เป็นไป ในส่วนตนแลผู้อื่น ทั้งในคดีโลก ทั้งใน
คดีธรรม เพื่อครอบงำกำจัดความประมาณ พ้นจากความพลั้งพลาด
ได้บรรลุประโยชน์ตามความปรารถนา ในกิจการแลปฏิบัติท่านั้น ๆ
มีข้อเป็นอันสงสผล แม้พระราชนิพนธ์แห่งสมเด็จพระบรม
ชนกาธิบดี ก็มีว่า อุปมาทตฺตา โหนตุ จงเป็นผู้ไม่ประมาณ ดัง
ปรากฏในพระตราของสมเด็จพระบรมวงศบริพัตรนั้น เมื่อสมเด็จพระ
พระบรมศาสดาจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้โปรดประทานพระ
ปัจฉิมวาจา ทรงขอย่นสกลพุทธศาสนารวมลงในความไม่ประมาณ

ข้อที่สุดว่า อุปมาเทน สมปาเทถ ท่านทั้งหลายจงยังความไม่
ประมาทให้ถึงพร้อมบริบูรณ์เถิด ดังนี้ ฯ

อุปมาเทนนั้ ควรนำเพณฺเญให้เป็นไปในที่ทุกสถาน แต่จะนำ
มาบรรหารในที่นี้แต่โดยเอกเทศพอเป็นตัวอย่าง คือ ในทรวาส
ธรรมเลกกรรมบท ในข้อต้นตามพระพุทธรณิพนธที่ตรัสว่า

ยสุเสเต จตุโร ธมฺมา สทาสุส ทรมสิโน
ธรรมสี่ประการของบุทคลใด ผู้เป็นคฤหัสถ์ ประกอบด้วยศรัทธา
มีอยู่ สจฺจิ ทโม จิตฺติ จาโค ธรรมสี่ประการนั้น คือความสัตย์ ๑
ความข่มใจ ๑ ความอดกลั้น ๑ ความให้ ๑ สเว เปฺจฺ น โสจติ
บุทคลนั้นละโลกนี้ไปแล้วย่อมไม่เสว้โสภณเลย ฯ

อธิบายความแห่งคาถานั้นว่า อันชนผู้ครองเรือน ซึ่งได้นาม
ว่าคฤหัสถ์สมควรเป็นผู้มีศรัทธา คือเชื่อในกัมมัสสกตา ความที่
สําคัญมีกรรมเป็นของตน ไม่เห็นนั้นก็แสวงหาผลแห่งทรวาส
ในทางอันประกอบด้วยโทษ ไม่ประหยัดแต่บาปกรรม จะกระทำ
อะไร ก็ไม่คิดว่าเป็นทุจริตเสียหยาบ เป็นคนเหินแก่ได้ถ้ายเดียว ไม่
เลือกทาง หากินอย่างมิฉลาด เบียดเบียนผู้อื่นให้เสียประโยชน์
โทษทั้งปวงนั้นมุลมาแต่หาศรัทธาไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น การครองทรวา
สก็ตั้งไม่คิด แม้ตั้งขึ้นได้แล้วก็ไม่ยั่งยืนมั่นคง ถ้าบุทคลผู้ดำรง
ทรวาส มีศรัทธาเชื่อกรรมเชื่อผล ก็จะตั้งตนไว้ในทางที่ชอบ
ประกอบการปราศจากโทษ ไม่เหินแก่ประโยชน์ตนถ้ายเดียว รู้จัก

แลเหลียวประโยชน์ของท่านบ้าง หากินในทางสัมมาอาชีพะเช่นนี้
สามารถจะครองเรือนให้ ไพบูลย์แลตั้งตระกูลให้ถาวร ๆ ศรัทธา
เป็นคุณที่จะพึงหวังก่อน โดยความเป็นธรรมสามัญของกฤหัสถ์
สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าจึง ตรัสจัดเป็นคุณบทของบุพการีผู้ครอง
เรือน ไม่ได้ยกขึ้นตั้งเป็นประการ ทรงแสดงเฉพาะคุณอีก ๔ สถาน
มีความสัตย์เป็นอาทิ โดยความเป็นอิทธิธรรม ดังระบุไว้ในคาถา ๆ

ความสัตย์นั้น คือความซื่อตรงต่อกัน เป็นคุณสำคัญในการ
คบหาของประชาชน ตั้งต้นแต่ในตระกูล เช่นสามีกับภรรยา มารดา
บิดากับบุตร ๆ ถ้าสามีกับภรรยาประพฤตินี้ให้เป็นที่กินแห่ง
ของกันแลกัน ไม่ไว้ใจกันลงได้ ฝ่ายภรรยาจะรเวงในสามีว่าจะ
ยินดีด้วยสัตว์อื่น ทร์เพี้ยหาได้มีแต่จะเอาไปปรนปรือเขา ไม่คบ
ตนจริง มีแต่จะพะยิงฟันกันหรือคิดปอกลอก ฝ่ายสามีก็สงสัยใน
ภรรยาว่า จะนอกใจแลคบหาบุรุษอื่น จะชักยอกทรรพ์สมบัติ
เอาไปบำเรอชู้ ไม่หาสู้กันกันโดยสุจริต ไม่กิดนำพาในตน ที่สุด
จนรเวงในกัน เหตุเล่นการพนันแลสุรุษสุราย เช่นนี้ ตระกูลนั้น
ก็หาความสุขความสบายมิได้ ถ้าต่างประพฤตีสื่อตรงให้เป็นที่ไว้
ใจกันลงได้ ก็จะมีอยู่ด้วยความเต็มใจช่วยกันทำช่วยกันหา มหันาน
ใจบาน ดังมารดาบิดาของนกุลมาถพ ผู้อยู่ร่วมคู่มาด้วยกันแต่ครั้ง
ยังเป็นสาวเป็นหนุ่มจนแก่เฒ่า ต่างรักใคร่ปรองดองกันตลอดมา
เช่นนั้นตระกูลนั้นก็จะมีมีความสุขความเจริญตงยังขึ้นไป ๆ อีกฝ่าย
หนึ่งมารดาบิดากับบุตรก็เหมือนกัน ประพฤตินี้ไม่ให้เป็นที่ไว้ใจกัน

ลงได้ ในการเกี่ยวข้องกับสันทรพภัยก็ดี ด้วยครอบครัวก็ดี ด้วย
 อย่างอื่นก็ดี เช่นนี้ ตระกูลนั้นก็หาความสุขมิได้ ถ้าประพฤติ
 ซื่อตรงให้เป็นที่ยึดถือของกัน ตระกูลนั้นก็อยู่เป็นสุข ๆ บุตร
 ที่ดมตัวอย่างคือพระปฐมกุมาร พระโอรสพระเจ้าพาราณสี พระ
 บิดาเสด็จไปปราบจลาจลตามชายพระราชอาณาเขตต์ โปรดให้
 อยู่รักษาพระนคร พระมเหสน้อยของพระบิดา มีจิตต์ปฏิพัทธแล
 ให้ห่อ แต่พระกุมารมิได้เกี่ยวข้องกับดีด้วย บุตรเช่นนั้นจึงว่าเป็น
 ศรีของตระกูล ๆ ความคดต่อกัน เป็นไปในราวเจ้ากับข้าก็ดี ใน
 ราวญาติมิตรก็ดี ในที่สุดตลอดถึงคนชื้อกับคนขาย ยิ่งขยายออก
 ไปเพียงใด ความเสื่อมความเสียก็ยิ่งมีเพียงนั้น ฝ่ายความสัตย์
 แผ่ไปเพียงใด ในคนนั้น ๆ ดังแต่เจ้ากับข้า ความเจริญก็ย่อมมี
 เพียงนั้น จึงจัดว่าเป็นสำคัญในการคบหา ฯ พุทธาทิบัณขิตเห็น
 อำนาจประโยชน์ดังนี้ จึงสั่งสอนให้คนมีสัตย์ต่อกัน ตั้งต้นแต่ให้
 พุศค้ำจริง ให้รักษาปฏิณณ ก่อสัตตอันชอบธรรมที่ได้ให้ไว้
 แก่ใคร ๆ แลให้ประพฤติเป็นธรรมในบุทคลแลกิจการนั้น ๆ แล
 สรรเสริญความสัตย์ไว้มิอาทิวา เป็นรสอันล้ำเลิศกว่ารสทั้งหลาย
 เป็นวาจาอันไม่ตายคือไม่รู้จักผันแปร แลเป็นเหตุให้ได้ชื่อเสียง
 เป็นที่นับถือของมหาชน ฯ ความสัตย์นั้นสมเด็จพระทศพลตรัสว่า
 เป็นธรรมสำหรับผู้ครองเรือนประการที่หนึ่ง ฯ

ความข่มใจนั้น เรียกตามคำบาลีว่าทมะ เป็นคุณสำคัญอีก
ประการหนึ่งของชนผู้อยู่ร่วมกันในตระกูลในหมู่ในถิ่นฐาน ๆ คน
ทั้งหลายย่อมมีอัธยาศัยต่างประการกัน เช่นบางคนมักหุนหันด้วย
อำนาจโทษะ บางคนใจเย็น มีอโรมากระทบกระทั่งก็เฉยได้ ๆ ถ้า
คนมีอัธยาศัยร้ายไม่มีสติอันจะเห็นขว้าง จะประพฤติไปตามสัง
กิเลสธรรมชาติที่เกิดขึ้น ก็จะเจรจาว่าร้ายแก่เขาบ้าง ประหัด
ประหารเขาบ้าง เมื่อเป็นอย่างนี้ สามัคคีก็ไม่เกิดขึ้น สามัคคีกับภรรยา
ยังแตกกันได้ เพราะเหตุนี้ไม่ต้องกล่าวถึงคนผู้คบกันโดยฉัน
ฉาตินั้นมิตร ๆ พุทธาภิธมฺมเทตฺตํ โทษะเนนํ จึงสั่งสอนคน
ให้มูบคายข่มใจของคน ในเมื่อสังกิเลสธรรมชาติขึ้นครอบงำ
อย่าให้หุนหันกระทำลงไปตามอำนาจของมัน ๆ แต่กิเลสอันเป็น
อนุสัยย่อมไวเพื่อจะเกิดขึ้น เหมือนดินปั้นอันไวไฟ เมื่ออารมณ์
อันชั่วชานปรากฏในทวาร บ่อเกิดขึ้นได้ทันที หากที่สติจะเห็นขว
้างนั้น เหตุฉะนั้น ท่านจึงสอนตั้งตนแต่ให้มีสติวังทวารภายนอกคือ
ตา หู จมูก ลิ้น กาย และทวารภายใน คือ ใจ เมื่ออารมณ์ รูป
เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ มาปรากฏในทวารภายนอกก็ตั้ง เมื่อ
ความนึกเกิดขึ้นในทวารภายในก็ตั้ง อย่าให้อารมณ์เหล่านั้นกระทำ
ใจให้ปั่นป่วนได้ ๆ ชนผู้ข่มใจไว้อยู่มีที่นาภูมิมารเป็นตัวอย่าง ๆ
เธอคิดจะล้างพระเจ้าพรหมทัต แก่แก่นแทนพระราชบิดาในเวลา
ประทมหลับ แต่รับอาญาเสียได้ ด้วยนี้ถึงโอวาทพระชนก
ประทานไว้ในชื่อว่า จงเห็นยาวดีกว่าสั้น หันหาทางสามัคคีดีกว่า

พระเจ้าพรหมทัต ก็ได้ราชสมบัติในแคว้นโกศลคืนมา แลได้
พระราชธิดาของพระเจ้าพรหมทัตเป็นคู่ ภายหลังได้เป็นผู้ครอง
แคว้นกาสोकด้วย ฯ ชนผู้มูบาช่มใจเป็นเครื่องอยู่ เป็นผู้
ห่างจากความผิดพลั้ง ทั้งเป็นผู้อาจารย์สามัคคี เหตุดังนี้แล
สมเด็จพระโลกุตมาจารย์ เมื่อประทานเทศนา จึงตรัสความข่มใจ
ว่า เป็นธรรมสำหรับบรรพชาสเปประการที่ ๒ ฯ

ความอดกลั้นนั้น เรียกตามคำบาลีในที่ทั่วไปว่า ขันติ แต่ใน
กาลานี้เรียกว่า วิถี แปลว่าความหยุดใจ เป็นคุณสำคัญอีก
ประการหนึ่ง ของชนผู้เนื่องในชุมชนนี้ตั้งต้นแต่ในตระกูลเดียวกัน ฯ
อันชนทั้งหลายผู้มีใจหุนหันด้วยอำนาจโทษะ สมควรจะต้องอยู่ใน
ทมะ คือ รู้จักข่มใจตน แต่มิใช่ว่าทุกคนจะทำได้ทั้งนั้น เพราะ
สังกิเลสธรรมชาติอันเป็นเจ้าเรือนย่อมเกิดขึ้นไว ยากที่สติจะเห็นบว
รทั้งนั้น ดังกล่าวแล้วในหนหลัง ฯ เมื่อเป็นดังนี้ ฝ่ายหนึ่งบันดาล
โทษะเจรจาว่าร้ายเลปประหัดประหารอีกฝ่ายหนึ่ง แลถ้าฝ่ายซึ่ง
ถูกว่าถูกทำนั้นจะฉุนขึ้นบ้าง ก็จะเกิดบาดหมางวิวาทกันขึ้นโดย
ไม่สงสย ความผิดใจกันนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อแตกสามัคคีธรรมอัน
จะนำผลที่ไม่ได้เป็นประโยชน์มาให้แก่ทั้งสองฝ่าย ถ้าผู้ซึ่งถูกว่า
ถูกทำนั้น มีสติแลเห็นความเสียหายอันจะเกิดขึ้นเพราะผู้อื่นเป็น
เหตุดังนี้แล้ว น้อมใจในขันติอดกลั้นความล่วงเกินนั้นเสีย อาจ
ตัดต้นเหตุแห่งผลอันไม่เป็นที่ปรารถนานั้นเสียได้ เหตุดังนี้พุทธา
ภิณฑิทัตผู้ยินดีในความสงบ จึงได้สั่งสอนคนให้ตั้งอยู่ในขันติธรรม

ให้รู้จักตกลงต่อเหตุการณ์อันจะบังให้เกิดโทษะ เพื่อรักษาตน
 แลผู้อื่นทั้งสองฝ่าย ๑ เมื่อมีเหตุเช่นนั้นขึ้น ผู้ถูกกระทบกระทั่ง
 น้อมใจไปโดยนัยว่า เขากล่าวเขาคำดูหมิ่นตน หรือตนถูกเขา
 ข่มเหงเช่นนั้น ความขัดใจย่อมเกิดเป็นเหตุว่าตอบทำตอบ ๑ ถ้า
 น้อมใจไปโดยนัยว่า เพราะตนทำเช่นนั้นจึงได้ผลเช่นนั้น หรือ
 เป็นเวรของตนในหนหลังให้ผล หรือว่าเขาไม่รู้เหตุอันถ่องแท้
 จึงทำเพราะสำคัญผิด หรือว่าสันดานของเขามักเป็นคนหุนหัน
 เช่นนั้นเอง หรือว่าเขาก่อการผิดก่อนก็จริง แต่ตนตอบ ก็จะได้เกิด
 ความเสียหายแก่ตนด้วย เมื่อคิดเห็นเช่นนั้น ขันติย่อมเกิด
 เป็นเหตุรักษาความสงบ ๑ นักปราชญ์ย่อมสั่งสอนให้น้อมใจใน
 ทางเกิดขันติ ด้วยประการต่าง ๆ ๑ ตัวอย่างแห่งผู้ตั้งอยู่ใน
 ขันตินั้น เช่นนางอุตตราอุบาสิกา ๑ นางเป็นภรรยาแห่งบุตร
 เศรษฐีกรุงราชคฤห นำนางสิริมามาเป็นนางบำเรอสามี ๑ นางสิริมา
 นั้น ครั้นอยู่มาได้หน่อยหนึ่ง ก็กำเริบหึงนางอุตตราแลพยายามจะ
 ทำร้าย ๑ ฝ่ายพวกหญิงสาวใช้เห็นดังนั้น ก็เข้าบ้องกันนาย
 ของตน ทุบตีนางสิริมาเจ็บช้ำ ๑ นางอุตตรายังกลับห้ามหญิง
 สาวใช้มิให้ทำ แลเอาเป็นธุระบริหานางสิริมาให้อายน้ำ ทา
 น้ำมันแก้ฟกกาย ๑ ความทำดีต่อของนางอุตตรานั้น เป็นอุบาย
 ยังนางสิริมาให้รู้สึกความผิดของตนแล้วขอขมาโทษ กลับเป็นคน

ดี ๆ ชนมีขันติเป็นเครื่องอยู่ ย่อมเป็นผู้รักษาดินแดนผู้อื่นไว้ได้
จากความเสียหายนั้น ๆ เหตุฉะนั้น สมเด็จพระชินสีห์จึงตรัส
ยกย่องขันติ คือ ความอดกลั้นว่า เป็นธรรมสำหรับคฤหัสถ์ชน
เป็นประการที่ ๓ ๆ

ความใหนั้น เรียกชื่อตามบาลเป็นหลายประการ โดยมากว่า
ทาน ในที่นี้เรียกว่าจาคะ เป็นกิจสำคัญประการหนึ่งของชนผู้อยู่
เป็นหมู่เหล่า ๆ ในตระกูลอันหนึ่ง ตามกับภรรยา มารดาบิดา
กับบุตร ยังต้องสงเคราะห์กันด้วยการให้เข้าของ ญาติกับญาติ
มิตรกับมิตร ยังต้องเอาใจกันด้วยการให้ปันซึ่งเป็นอุบายผูกไมตรี
แต่การให้อย่างนี้จัดว่าสงเคราะห์คือปิดเหนี่ยวใจผูกใจ ๆ คนผู้
อริยาสัย์เพื่อแผ้วเมตตาแก่กันขัดสน สละทรัพย์ของตนให้เพื่อ
อุปถัมภ์ โดยฐานเป็นเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน ดังนี้จัดว่าทาน ๆ
อันคนทั้งหลายที่เกิดขึ้นในโลกนี้ กระบแต่ให้เป็นผู้ประเภ
ต่างกัน บางคนยากจนขัดสนเพียงจะหาเลี้ยงชีพก็ลำบาก บางคน
ไม่ถึงกับตกยากแต่ไม่มั่งมี บางคนเป็นเศรษฐีบริบูรณ์ด้วยสมบัติ
จนเหลือใช้ แม้ในทางอื่นก็ยังต่างกันอีก เช่นเป็นคนพิการหรือ
มีกำลัง แต่คนทั้งหลายมีสุขทุกข์เนื่องถึงกันไม่มากนักน้อย เช่น
ไม่มีเพื่อนบ้าน คนมีถิ่นฐานก็เปลี่ยนแปล ยิ่งใกล้ชิดกันเข้าเพียงใด
สุขทุกข์ของคนเหล่านั้นก็เนื่องถึงกันเข้าเพียงนั้น ๆ บัดนี้คิด
พิจารณาเห็นเช่นนั้น จึงได้สั่งสอนให้รู้จักอารีแก่กันแลกันด้วยการ
ให้ที่เรียกว่าทาน ๆ แต่การใหนบางอย่างก็ไม่ให้ผลจริงแก่ผู้รับ

เช่นให้ทรัพย์แก่คนสามารถแต่เกียจคร้าน หวังจะขอทานท่านกิน
 เป็นเบื่อง่าย ยิ่งได้ก็ยิ่งจะจมอยู่ในความตกยากไม่มีเวลาพ้น ทำตน
 ให้เป็นการของผู้อื่นเนื่องนิตย์ ฯ คิดเพื่อเป็นผลแก่ผู้รับแล้วจึง
 ให้ จัตุรัสปริสทานการให้ของสัตว์บุรุษ ฯ การให้เช่นนั้นเป็นอุบาย
 อุดหนุนให้คนได้รู้ความเจริญ เช่นรักษาโรคไข้เจ็บของคนทั้งหลาย
 เพื่อบำรุงกำลังกายให้บริบูรณ์ ช่วยเหลือผู้ให้ได้รับความรู้ความสามารถ
 อุปถัมภ์พระศาสนาอันสั่งสอนคนให้ประพฤติชอบ การให้ประกอบ
 ด้วยประโยชน์เช่นนั้น จัตุรัสจากะในกาลานี้ ฯ ผู้บำเพ็ญจากะนั้น
 เสวยอุณณบิณฑิกเป็นตัวอย่าง ฯ ท่านคฤหบดีนั้นเป็นคนใจบุญ
 ได้อุดหนุนคนอนาถาให้สามารถตั้งตัวได้ก็มี นามว่าอนาถบิณฑิก
 ก็เป็นเนมิคตกณาม หมายความว่าตนเอง แลท่านมีศรัทธาเลื่อมใสใน
 พระพุทธศาสนา ได้สร้างพระเชตุวันวิหาร ได้อุปการะพระศาสนา
 แลพระสงฆ์สาวกด้วยประการต่างๆ มีเกียรติคุณในทางนี้มาใจเพื่อแผ่
 ปรากฏมาจนกาลบัดนี้ ฯ สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสความ
 ใหม่นี้ว่า เป็นธรรมเนียมสำหรับคฤหัสถ์ชน เป็นประการที่ ๔ ฯ

ธรรม ๔ ประการนี้ ของบุพทลใด ผู้เป็นคฤหัสถ์คือคน
 ครองเรือนมีอยู่บริบูรณ์ไม่ตกหล่น บุพทลนั้น เมื่อถึงเวลาทำลาย
 ขันสิ้นชีวิต ย่อมได้ความอันจิตใจว่า ได้ประพฤติงามตามหน้าที่
 มีคุณธรรมคุ้มครอง ไม่ต้องเสวยวิปัสสารเคืองคร่ำใจว่า เกิดมา
 เสียเปล่าไม่ได้สั่งสมความดีอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ ครั้นจากโลกนี้
 ไปแล้ว ย่อมมีสุคติเป็นที่ถึงในเบื้องหน้า ฯ สมเด็จพระ

บรมศาสดาจะทรงสรรเสริญธรรมเหล่านี้ ได้ตรัสเป็นคำทั่วไปว่า

อิมม อญเณปี ปุจฉาสสุ ปุณฺณ สมณพราหมณ
ขอให้ถามสมณพราหมณพวกอันเป็นอันมากเกิด

ยทิ สจฺจา ทมา จาคา ขนฺตุยา ภิชฺชโยธ วิชฺชติ
ว่ายังมีธรรมที่ยิ่งกว่าความสัตย์ ความข่มใจ ความให้ ความอดทน
อีกหรือ ฯ

พระองค์ประธานอนุศาสน์ไว้ ก็ด้วยพระพุทธประสงค์จะยัง
ไว้ในชนให้ตั้งอยู่ในสามัคคีธรรม แลได้บรรลุความดีความงาม
อันเป็นผล เป็นอันได้ทรงทำนาคของพระศาสดาผู้กรุณาอนุเคราะห์
ชนผู้อยู่ในคำสอน ฯ ขอชนนิกรผู้นับถือพระพุทธศาสนา จงปฏิบัติ
ตามพระอนุศาสน์ให้สำเร็จประโยชน์เป็นธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือ
ประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ก็จะได้ชื่อว่า บุชาพระองค์ด้วย
ปฏิบัติบูชา ซึ่งจัดว่าเป็นบูชาอย่างยิ่งสำเร็จเป็นมงคลอันดีเลิศ
แก่ตน ฯ อปฺปมาทควรบำเพญฺให้เป่นไปนชรวาสธรรม ดังรำพัน
มาด้วยประการนี้ ฯ

ส่วนอปฺปมาทในกรรมมถ ซึ่งสมเด็จพระสุคตตรัสว่า เป่น
มณฺษยธรรม สาธุชนควรบำเพญฺให้เป่นไป โดยนัยต่อไปนี้
อันบุคคลจะทำปกรรมความชั่วเสียหาย หรือจะชวนชวายนบำเพญ
กุศลก็ตาม แม้จะมีทางทำได้หลายประการ ถึงกระนั้นก็ควรรวมลง
ในทวารทั้ง ๓ คือกายทวาร วจิตวาร มโนทวาร ฯ ทวารนั้นเอง

เป็นทางกรรม ท่านจึงเรียกว่ากรรมบถ กำหนดโดยทวารที่เป็น
กรรม ๙ คำว่ากรรมบถ แปลว่าทางกรรม ใช้เป็นคำกลาง ๆ จะให้
รู้ว่าดีหรือชั่ว เดิมคำหมายให้ต่าง เช่นทางกรรมคือกุศลกรรมบถ
ทางกรรมชั่วว่าอกุศลกรรมบถ ในที่นี้กำหนดข้างกรรมดีมี ๑๐
ประการ ตามศาสนโฆหารท่านจัดเป็นหมวดดังนี้ ความประพฤติดี
ด้วยกายเรียกว่ากายสุจริตมี ๓ คือ เว้นจากฆ่าสัตว์ ๑ เว้นจากถือ
เอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการเป็นโจร ๑ เว้นจากประพฤติดี
ผิดจารีตประเพณี ๑ นี่เป็นหมวดกายที่ ๑ ความประพฤดิชอบด้วย
วาจาเรียกว่าวจสุจริตมี ๔ คือ เว้นจากพูดปด ๑ เว้นจากพูด
ส่อเสียด ๑ เว้นจากพูดคำหยาบ ๑ เว้นจากพูดส่าซากเพื่อเจ้า ๑
นี่เป็นหมวดวาจาที่ ๒ ๙ ความประพฤดิชอบด้วยใจ เรียกว่ามโน
สุจริตมี ๓ คือ ไม่โลภอยากได้ของเขา ๑ ไม่พยายามทำปองร้ายเขา ๑
เห็นชอบตามคลองธรรม ๑ นี่เป็นหมวดใจที่ ๓ ๙

มโนะความที่จะพึงพรรณนาว่า ผู้จะเว้นจากการฆ่าสัตว์ตัด
ชีวิตจำต้องปลุกเมตตจิตต์ในสัตว์ทั้งมวล ควรทำตัวของตัวเป็น
อุปมาน้อมเข้ามาว่า เรารักร่างกายแลชีวิต มีจิตต์หวาดเสียวต่อภัย
ต่างๆ อันจะเป็นทางให้เกิดอันตราย คอยมุ่งหมายหลบหลีกป้องกัน
อยู่เสมอเมื่อนั้นใด มนุษย์แลสัตว์อื่นก็หวาดเสียวสั่นกลัวกันนั้น
เมื่อทำความรู้สึกในใจเช่นนี้อยู่เสมอๆ เป็นเหตุไม่ให้เกิด
คอยคิดงดเว้นละเลิกไม่ทำลายล้างชีวิตผู้อื่นแลสัตว์ ท่านจัดว่า
ประพฤดิเป็นธรรมชื่อว่าเมตตา คุณข้อนี้เป็นเหตุให้เกิดกุศล

อุดหนุน แลรักใคร่สนิทสนมกลมเกลียวเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน
 จึงเป็นคุณธรรมสำคัญในอันบริหารหมู่ประการหนึ่ง ๆ ผู้ใดคิดเห็น
 แต่สุขของตัวอย่างเดียว ไม่แลเหลือถึงสุขของผู้อื่นบ้าง จงใจ
 ล้างผลาญฆ่าสัตว์ยังเป็นอยู่ให้จำตาย หรือใช้อบายให้ผู้อื่นฆ่า
 อันปราศจากเมตตจิตต์เกิดความสุขของเขาเสีย ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติ
 ผิดจากทางธรรมจัดเป็นบาป ๆ มิใช่จะห้ามเฉพาะฆ่ามนุษย์แลสัตว์
 อื่นก็หาไม่ แม้ฆ่าตัวเองให้ตายก็ไม่สมควร ห้ามทั้งคดีโลกแลคดี
 ธรรม ผู้ฆ่าตัวเองให้ตาย ชื่อว่าเป็นผู้เกิดสั้น เมื่อได้ประสบทุกข์
 หรืออุปสรรค ก็ชอบแต่จะชักนำจิตใจให้หาทางแก้ ไม่ควรจะยอมแพ้
 อันเป็นคนสั้นคิดเสียง่าย ๆ รับผิดชอบยากก่อนไซ้ ทำดังนี้ย่อมเป็น
 ที่ดูหมิ่นของคนทั้งหลาย แลทำให้พ่อแม่ยายชาน้ำแกว่งสกุล
 ตลอดจนพวกพ้องของตน ความได้อัตถภาพมาเป็นมนุษย์ เป็น
 สมบัติอย่างดีที่สุดซึ่งได้ด้วยยาก เมื่อได้แล้วก็ไม่ควรให้เสียไปเปล่า
 จะสำเร็จประโยชน์แก่โลกแก่ธรรมได้เพียงใด จำต้องพยายาม
 ทำประโยชน์ไปเพียงนั้น ถึงชีวิตจะน้อยสั้นสั้นไป ก็ให้หมดไป
 โดยชอบในทางที่ดี เช่นนี้ไม่ควรเสียดาย เหตุนี้การฆ่าตัวเอง
 ให้ตาย ก็ห้ามในข้อนี้ด้วย ๆ เมื่อเพ่งถึงความทุกข์เดือดร้อนของ
 ผู้อื่นเป็นใหญ่ ไม่หมายเฉพาะแต่การฆ่าให้ตาย แม้ทำร้ายร่างกาย
 ให้เจ็บปวดไม่ถึงแก่ชีวิต ก็เป็นบาปจึ่งให้ผู้อื่นทำร้ายเดือดร้อนได้
 ย่อมมีโทษตามประโยชน์แล้วคตินั้น ๆ ในทางพุทธจักร ปรับโทษ
 แก่ภิกษุผู้ทำผิดในฐานนี้ เป็นชั้นกันตามประโยชน์ของการฆ่า ๆ

ส่วนอาณาจักรปรับตามศักดิ์เครื่องมือที่ใช้ประหาร โดยฐานทำให้
 พิกการเสียอวัยวะ เช่นทำให้เสียตา เสียแขน เป็นต้น หรือทำให้
 เสียโฉม หรือเสียนามเสียทรวงทรวงสันฐาน หรือทำให้เจ็บลำบาก
 เสียความสำราญ ข้อเหล่านี้ก็เป็นอันห้ามด้วย ฯ มิใช่ว่าจะห้าม
 แต่การทำร้ายเช่นนั้นก็หาไม่ แม้การทำให้ลำบากโดยฐานอื่น เช่น
 ใช้คนสัตว์พาหนะเกินความพอดี ไม่ปรานีคิดถึงอกเขาอกเรา
 เอาแต่จะให้สรวยฉ้อฉลเฉยไม่แลเหลียวถึงการปรนเปรอให้ได้รับ
 ความสุข ปล่อยปละละเลยให้ได้ทุกขอดอยากชุกชุม มิให้กิน
 นอนหลับพักผ่อนตามกาล ทำความสุขสำราญเขาให้เสียไป หรือ
 เลี้ยงสัตว์ไว้ดูเล่นทั้งให้อด ๆ ยาก ๆ หรือทำให้ลำบากกักขังผูก
 มัดไว้ ตลอดจนกับปลานั้นได้ เหล่านี้ละอย่าง ๆ ล้วนเป็นทาง
 ประพฤติเหินโหดในสัตว์ จัดเป็นกรรมกรรม เป็นถึงไม่ควรทำ
 อีกประการหนึ่ง ฯ เมื่อกล่าวทางกรรมบถ มาเองหรือให้ผู้อื่นมา
 สัตว์ใด สัตว์นั้นตายคามประสงค กรรมบถจึงขาด เป็นแต่เพียง
 ทำร้ายให้เจ็บปวดไม่ถึงชีวิต กรรมบถไม่ขาด เพราะไม่ครบองค์
 ของปาณาติบาต แม้เช่นนั้น ผู้ก่อกรรมบถควรระหัดด้วย
 นี้เป็นอธิบายในกรรมบถข้อต้น ฯ

การที่สาธุชนงดเว้นจากทำชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป ชื่อว่าให้
 อภัยแก่ชีวิต เป็นกิจชอบตั้งมาอยู่แล้ว แต่เป็นไปเฉพาะอวัยวะ
 ร่างกาย ไม่ทั่วไปถึงทรัพย์สินสมบัติภายนอกแห่งผู้อื่น เพราะทรัพย์สิน
 ก่อกันว่า เป็นของรักใคร่คล้ายชีวิต เมื่อมนุษย์มาดลางกรรมสิทธิ

ถือเอาโดยกิริยาเป็นโจร บ่อมนเป็นเหตุให้ทุกขเดือดร้อนแก่เจ้าของ
 ทรัพย์ได้ เหตุนี้ปราชญ์ผู้มีปรีชาแห่งความประพฤติชอบธรรม
 ในทรัพย์สมบัติของผู้อื่นเป็นใหญ่ จึงบัญญัติกรรมบทข้อที่ ๒ ไว้ว่า
 เว้นจากถือ เอาสิ่งของ ๆ ผู้อื่นทั้งที่มีวิญญูณทั้งที่หาวิญญูณมิได้
 แลสิ่งของที่ไม่มีเอกชนเป็นเจ้าของ แต่มีคณะปกครองรักษา
 หวงเหิน ได้แก่ของอุทิสไว้เป็นกลางเพื่อคนมาก เช่นของสงฆ
 แลของมหาชนในสโมสรสถานนั้น ๆ อันเขายังไม่ได้ยกให้เป็นสิทธิ
 ขาด ถือเอาเองหรือใช้ผู้อื่นให้ถือเอาด้วยเถยเบเจตนา ข้อว่าถือ
 เอาด้วยอาการเป็นโจร จัดว่าเป็นอกินนาทานเป็นบาป ๆ ผู้ตเว้น
 จากข้อนี้ ควรคิดถึงทรัพย์ของผู้อื่นน้อมเข้ามาหาตนว่า เรารักใคร่
 ชอบใจในทรัพย์ของเราไม่ยากให้ ใครลักถือเอาไปฉนั้นใด ผู้
 อื่น
 ก็มีความรักใคร่ ไม่พอใจให้ใครคดโกงเอาไปฉนั้นนั้น เมื่อทำความ
 รุสีกเช่นนั้น เป็นเหตุให้ตเว้นละเลิกในอันที่จะทำร้ายทรัพย์ของ
 ผู้
 อื่น ได้ชื่อว่าประพฤติชอบธรรม จัดว่าเป็นบุญ คุณข้อนี้เป็น
 บัจจัยให้บุตผลเลียงชีพโดยชอบธรรม แลเป็นที่ไว้วางใจในกัน
 แลกกันไม่รังเกียจระแวงสงสัย เพราะเหตุแห่งโจรกรรม ๆ เมื่อเพ่ง
 ความเลียงชีพโดยชอบธรรมเป็นใหญ่ ไม่หมยเฉพาะแต่กิริยาที่
 เป็นโจร แม้กิริยาที่สมรู้เป็นใจกับโจร เช่นรับซื้อของโจรราคาถูก
 คิดหมายเอากำไรแล้วขายราคาแพง อันเป็นเหตุอุดหนุนโจร เป็น
 อันห้ามในข้อนี้ด้วย เพราะว่าทรัพย์หตุที่ได้มาโดยทางมิฉฉาชีพ
 เช่นนี้ คล้ายกับของที่ได้นมาด้วยโจรกรรม ไม่ทำความผาสุกสำราญ

ให้เกิดแก่ผู้ใดเท่าไรนัก ข้าจะกลับเป็นบ้จจยให้เสียทรัพย์เสียชื่อเสียงเสื่อมยศศักดิ์ ผู้รักตัวจางประโยชน์ควรเว้นจากโทษคือการเลียงชีพในทางที่ผิดเสีย ฯ

เมื่อเพ่งถึงความย่อยยับแห่งโภคทรัพย์ของผู้อื่นเป็นใหญ่ ไม่เฉพาะแต่โจรกรรม แม้ทำผิดเขาให้เสียหาย เช่นทำร้ายลอบวางเพลิงเผาเข้าเรือนไร่นาของเขาให้พินาศไป ลอบตัดไม้คอกไม้ผลของเขาให้บ้นบ เช่นนี้ก็ควรเว้นอีกประการหนึ่ง ฯ เมื่อกล่าวทางกรรมบถ ลักเองหรือใช้ให้ผู้อื่นลักได้มาก็ตาม ไม่ได้มาก็ตาม แต่พอสิ่งของนั้นเคลื่อนจากที่ กรรมบถขาด ทำโจรกรรมเช่นนั้น แต่ยังไม่ทันทำของให้เคลื่อนจากฐาน กรรมบถไม่ขาด เพราะไม่พร้อมด้วยองค์แห่งอาทินนาทาน แต่เป็นการผิดกฎหมายบ้านเมือง แม้เช่นนั้นก็ควรเว้นด้วย นี่เป็นอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๒ ฯ

ฝั่งเว้นจากโจรกรรม ได้ชื่อว่าให้อภัยแก่ทรัพย์สมบัติอันเป็นที่รักที่ปลื้มใจของเขา แต่วัตถุอันเป็นที่รักใคร่ของบุคคลนั้นเล่า ไม่เฉพาะแต่สิ่งของ แม้รูปร่างกายก็เป็นที่รักของกันและกัน เช่นชายกับหญิง ถึงแม้เป็นญาติสาบโลหิต ก็ยังมีจิตตรึงใคร่กำหนดยินดี ด้วยอำนาจเป็นสามภรรยา มีความแตกกันได้ ในเมื่อประพฤตินิดใจกัน สิ่งอื่นไม่สำคัญเท่าประพฤตินิดใจในกาย เหตุฉะนั้นนักปราชญ์หวังจะห้ามกันความแตกร้างในมนุษย์ทั้งหลาย จึงบัญญัติกรรมบถทางกายข้อที่สุดไว้ว่า เว้นจากประพฤตินิดใจในกาย ฯ โดยย่อหญิงซึ่งเป็นวัตถุที่ห้ามของชาย ๓ จำพวก คือภรรยาท่าน ๑ หญิง

อยู่ในความพิทักษ์รักษาของท่าน ๑ หญิงอันจารีตห้ามเช่นหญิงที่เป็นลูกหลานของตน ตลอดถึงหญิงพรหมจารีนี้ ดังนั้นจึงเป็นต้น ๑ แม้ชายก็เป็นวัตถุที่ห้ามของหญิงมี ๒ คือชายมีภรรยาแล้ว ๑ ชายอันจารีตห้าม ๑ ๑ หญิงชายผู้ล่ออำนาจแก่ระคะอันไม่เป็นไปในทางที่ชอบตามธรรมดาสืบ แม้จะมีฉันทะร่วมกันหรือไม่ก็ตาม คงเป็นกามมิชฌาจารแก่ผู้ล่วงทั้งสี่ การประพฤตินี้ในกามนี้ เป็นความชั่วร้าย อาจนำความฉิบหายถึงแก่ชีวิตเป็นที่สุด ให้เกิดในหมู่มนุษย์ หญิงชายผู้เว้นจากความประพฤติก็น่ามากในกาม ชื่อว่าประพฤติเป็นธรรม ๑ คุณข้อนี้สื่อความประพฤติของสัตว์บุรุษให้บริสุทธิ์ปราศจากความรังเกียจในกันและกัน เป็นธรรมสำคัญของตระกูลวงศ์ ๑ เมื่อกล่าวโดยเจาะจงตามกรรมบท หญิงชายประพฤตินี้ในกามตามที่บรรยายมาแล้ว กรรมบทขาด เป็นแต่บังคับ กรรมบทไม่ขาด แม้เช่นนั้น ผู้รักชื่อเสียงหวังความไม่ให้มีมลทินเป็นที่กินแห่งแคลงใจของผู้คนควรเว้นแต่ นี้เป็นอธิบายในกรรมบทข้อที่ ๓ ๑ กรรม ๓ อย่างนี้เรียกว่ากายกรรม เพราะทำด้วยกาย ๑

ความประทุษร้ายกันในโลก ไม่เฉพาะแต่กายอย่างเดียว แม้วาจาก็ประทุษร้ายได้เหมือนกัน เช่นรู้เห็นอย่างหนึ่งกลับพูดเสียอย่างหนึ่ง ทำผู้ฟังให้เข้าใจผิด ชำเสียประโยชน์กิจด้วย พูดปิดบังอย่างอาจทำทรัพย์สินสมบัติของเขาให้เสียหาย หรือแม้ถึงอันตรายแก่ชีวิต ปราชญ์ผู้เล็งเห็นความผิดเช่นนั้น จึงบัญญัติกรรมบทข้อที่ ๔ ว่า เว้นจากพูดปิด ๑ ถ้าเช่นนั้นถ้าผู้ล่วงจงใจกล่าวให้กลาด

จากความจริง แม้ทักทายวิจารณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ผู้ฟัง
เข้าใจผิด ถ้าเขารู้ความ แม้ไม่เชื่อ ได้ชื่อว่ากล่าวปดทั้งนั้น ๆ
ไม่เฉพาะแต่พูดปดจริง ๆ แม้ทำมารยาหรือพูดปดอาศัยมูลเดิม แต่
ต่อเติมให้มากกว่าความเป็นจริง ซึ่งเรียกว่าเสริมความหรือพูดปด
อาศัยมูลเก่า แต่ตัดเอาข้อความที่ไม่ประสงคจะให้ผู้อื่นรู้ออกเสีย
เพื่อทำความเข้าใจให้กลายเป็นอย่างอื่น ซึ่งเรียกว่าอำความ ปด
ต่างประเภทเช่นที่อธิบายมานี้ อันผู้ปฏิบัติควรเว้นแท้ ๆ ผู้พูดปด
หรือทำกริยาทำทางด้วยกายอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นพยักหน้าหรือ
สั่นศีรษะ ผู้อื่นรู้แล้วจะเชื่อหรือไม่เชื่อ ไม่เป็นประมาณ ผู้พูด
หรือผู้แสดงวิจารณ์นี้ ได้ชื่อว่าพูดปด กรรมบถชาติ นี้เป็นอธิบาย
ในกรรมบถข้อที่ ๔ ฯ

มิใช่เป็นคำจริงแล้ว จะควรพูดได้ทุกอย่างก็หาไม่ พูด
จริงบางคำ อาจทำผู้อื่นให้แตกร้างจากกันได้ เช่นได้ยื่นฝ่าย
หนึ่งว่าร้ายใส่โทษ อยากจะหาประโยชน์แลความชอบเพื่อตน
เก็บเอาคำตามที่ได้ ยินได้ฟังนั้นมาบอกอีกฝ่ายหนึ่ง ถึงค่านั้นจริง
ก็เป็นเหตุให้เขาบาดหมางกัน เหตุดังนั้นท่านจึงบัญญัติกรรมบถ
ข้อที่ ๕ ว่า เว้นจากพูดส่อเสียด ฯ ก็คำจริงเช่นนั้นไม่ควรพูด แม้
เขาจะไม่แตกกัน ก็เป็นช่องทางให้วิวาทกันแค้นแกล้งใจ เป็น
เหตุให้เกิดอาฆาตพยาบาทกัน เพราะเหตุนี้พึงเว้นถ้อยคำเช่น
นี้ ควรพูดแต่คำที่ทำให้เกิดสามัคคีปรองดองกัน ชักจูงคนที่ไม่รู้จัก

กันใหม่ความคุ้นเคยกัน ชักนำผู้ที่คุ้นเคยกันอยู่แล้วให้สนิท
สนมยิ่งขึ้น ๆ เมื่อกล่าวทางกรรมบท พุทโดยประสงค์จะยุเขา
ให้แตกกัน หรือหวังจะให้เขารักใคร่ตน เขาจะแตกกันหรือ
ไม่ ผู้พูดได้ชื่อว่า พุทส่อเสียด กรรมบถขาด พุทโดยเจตนาอื่น
กรรมบถไม่ขาด นี่เป็นอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๕ ๆ

วาจาอีกอย่างหนึ่ง คือว่าดลที่จะกล่าวนั้น จริงหรือไม่จริงก็
ตาม แต่ผู้กล่าวไม่มีความจงใจให้ผู้ฟังเข้าใจผิด มุ่งแต่เพียง
ให้เจ็บใจ หวังจะให้เขาได้รับความอับอายอดสูต่าง ๆ อันเป็นทาง
ที่ไม่พอใจของผู้ถูกว่า เหตุนี้ท่านจึงสอนให้เว้นจากพูดคำหยาบ ๆ
อันถ้อยคำที่หยาบคาย ย่อมไม่เป็นที่ยอมรับของคนทั้งหลาย แม้
เพียงได้ยินได้ฟัง ชั่วถูกเขาวาเข้าด้วย จะช่วยเพิ่มความไม่พอใจ
ขึ้นอีกเพียงไร ถ้าผู้ถูกว่านั้นเป็นคนอยู่ใต้อำนาจตน หรือมีบุญ
น้อยวาสนาดำ ก็ไม่กล้าบริภาษได้ ถึงกระนั้นกันก็ควรตอบอยู่ในใจ
ถูกคนซึ่งเขาไม่ยอมให้ว่า ก็จะเกิดโต้ตอบวิวาทเป็นคดีฐานหมิ่น
ประมาท ผลที่สุดอาจเสียบทรัพย์สินตามโทษานุโทษ หรือเกิดความ
โกรธผูกใจเจ็บคิดแก้แค้นกัน อาจเป็นอันตรายแก่ชีวิตได้เป็นที่
สุด คำหยาบมีโทษเช่นนั้น คนดีจึงควรงดให้ห่างไกล ได้ชื่อว่า
เว้นจากพูดคำหยาบ ๆ พึงพูดแต่ถ้อยคำที่อ่อนหวานอันควรดื่มไว้ใน
ใจ สมควรเรียกแม่ก็เรียกแม่ สมควรเรียกพ่อก็เรียกพ่อ

แต่มิได้ขอให้สูงเกินเกียรติยศ ฯ เมื่อกล่าวทางกรรมบท กล่าวคำ
 หยาบโดยเจตนาจะค้าอาศัโหสเปนหัวหน้ากรรมบทขาด กล่าว
 โดยเจตนาอันอื่นหาโหสมิได้ กรรมบทไม่ขาด นี่เป็นอธิบายใน
 กรรมบทข้อที่ ๖ ฯ

ยังมีถ้อยคำอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งทำผู้พูดและผู้ฟังให้หลงมัวเมา
 แลเปล่าปราศจากประโยชน์ เปนมูลให้ใจหยาบเปนโทษพุงสร้าน
 เหตุนี้ท่านจึงสอนให้เว้นจากพูดสำราญเพื่อเจ้า ฯ อันคำเช่นนี้
 เป็นคำลอย ๆ ไม่มีหลักฐานอ้างอิงแลเปนถ้อยคำไม่มีที่สุด มีความ
 สนุกรื่นเริงเปนสมุฏฐาน พูดคำหยาบคายชั่วช้าสำราญเพื่อ
 เจ้า จนผู้ฟังไม่ได้ แสดงอรรถาธิบายไต่ถามอย่างยิ่ง ผู้ปฏิบัติ
 ควรเว้นจริงแท้ ฟังพูดแต่ถ้อยคำที่มีประโยชน์หรือที่ปราศจากโทษ
 ตลอดถึงกล่าวอรรถธรรม ฯ เมื่อมาตามกรรมบทจงใจพูดสำราญ
 ผู้ฟังความ กรรมบทขาด ไม่จงใจกล่าวเช่นนั้น กรรมบทไม่ขาด
 นี่เป็นอธิบายในกรรมบทข้อที่ ๗ ฯ กรรมบท ๔ นี้ เรียกว่าวจกรรม
 เพราะทำคือพูดด้วยวาจา ฯ

กายวาจาจะเรียบร้อยได้ ต้องอาศัยใจเป็นหลัก ถ้าใจดี จะ
 พูดหรือทำอะไรก็ดี ถ้าใจร้าย จะพูดหรือทำอะไรก็ร้ายไปตามกัน
 เหตุนี้จึงเห็นได้ว่า ใจเป็นสำคัญ ควรฝึกหัดให้ดีไว้ แต่ธรรมดา
 ใจมักเป็นไปตามพื้นเดิมก็จริง ถึงกระนั้นยังมีสิ่งที่จะแก้ไขให้
 ได้ด้วยความตั้งใจ จงคอยของที่ไม่หอมมาแต่เดิมเขายังอบให้
 หอมได้ เหตุนี้นักปราชญ์พระพุทธรเจ้าเป็นต้น ผู้สั่งสอนคนให้

ตั้งอยู่ในคุณธรรมความชอบ จึงวางแบบรอบแห่งความคิดไว้ว่า
 มโนสุจริต คิดชอบด้วยใจ ฯ อันธรรมชาติของบุคคล ไม่อาจจะ
 บังคับมิให้นึกให้คิดได้ แม้จะคิด ก็ควรคิดในทางที่ชอบ
 อันไม่ประกอบด้วยโทษ แต่ความคิดจะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยความ
 กระทบอารมณ์ภายนอกเป็นปัจจัย เช่นรูปกระทบตาเป็นต้น เมื่อ
 สบอารมณ์อันเป็นที่พอใจรักใคร่ ก็อยากได้ใคร่ได้ ข้อนั้นเป็นทางมา
 แห่งความโลภอันจะทำบุคคลให้เสียหาย เมื่อความอยากมีอยู่
 แล้ว ก็เป็นเหตุให้ชวนชวายเสาะแสวงหา ในทางที่ชอบธรรม
 บ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง ครั้นไม่ได้ในทางที่ชอบ ก็จะประกอบ
 ชวนชวายในทางผิดธรรม ชักนำกายวาจาให้ทำให้ผิดไปในทางนั้น
 ความอยากได้บังคับกายวาจาเช่นนั้น ท่านจึงห้ามมิให้อยากได้ของ
 เขามาเพื่อตน ผู้ปฏิบัติจำต้องเว้นแต่ ฯ ผู้บอกกล่าวทางกรรมบท
 คิดอยากได้ของ ฯ ผู้อนั้นก็น้อมมาเพื่อตน กรรมบทขาด เว้นแต่
 เพียงคิดอยากได้เท่านั้น กรรมบทไม่ขาด นี้เป็นอธิบายในกรรมบท
 ข้อที่ ๘ ฯ

ธรรมชาติอารมณ์ซึ่งมากระทบนั้น บ่อมนำ ชวนบ้าง ตาม
 บ้างบ้าง ถ้าสบอารมณ์อันไม่เป็นที่พอใจ ก็เกิดปฏิฆะ คือความ
 หงุดหงิดคิดประทุษร้าย ข้อนั้นเป็นทางมาแห่งความอาฆาต ซึ่ง
 ให้คิดพยาบาทในสัตว์บุคคลแล้วเล่ห์กลใจเขมไว้ เพื่อหาช่องทาง
 จะทำร้าย เมื่อใจมุ่งหมายอนัตตาเป็นเบื้องนำ ก็เป็นเหตุให้
 กายวาจาทำผิดในทางนั้น จนกว่าจะสำเร็จตามความมุ่งหวังของ

ตน ที่สุดผลอาจถึงความพินาศบนันต์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ความ
พินาศที่มีผลร้ายเช่นนั้น เป็นนันทอนผู้ปฏิบัติควรวิเวกเว้น อีก
ประการหนึ่ง ๑ กล่าวตามกรรมบท เมื่อเจตนาคิดคิดมุ่งร้ายเขา
หรืออีกแข่งเขาให้พินาศ กรรมบถขาด เป็นแต่เพียงโกรธหรือ
ไม่พอใจ กรรมบถไม่ขาด นี่เป็นอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๔ ๑

อันความเห็นหรือความคิดจักเป็นไปได้ ต้องอาศัยอารมณ์
เข้าอุปถัมภ์ซึ่งตนเคยกระทำส้องเสพมาแล้ว เหตุนี้บุคคลผู้ไม่
ได้สดับธรรมของสัตว์บรม จึงมีความเห็นผิดจากธรรม คือเห็นว่า
คนเราจะทำหรือทำชั่วก็ตาม แม้ทำแล้วก็ไม่ถือว่าเป็นอันกระทำ
เมื่อทำชั่ว ไม่มีความรู้ ไม่มีความจับได้ หรือไม่มีคนลงโทษ ก็เปล่า
ทั้งนั้น คือมีความรู้จับได้หรือลงโทษต่างหาก จึงจะให้ โทษ ๑ ถึง
คราวทำดีแล้ว เมื่อไม่มีความรู้ ไม่มีความชม หรือไม่มีคนให้บำเหน็จ
รางวัล ก็เปล่าเหมือนกัน คือมีความรู้ มีความชม หรือให้รางวัล
ต่างหาก จึงให้สุข ถอนใจจากภายนอก คือบุคคลเป็นผู้อำนาจ
แล้วแล้วอ่อนน้อมขอร้องบนบานสิ่งต่างเทวดาเป็นต้น เพื่อได้ผล
ตามปรารถนา ความเห็นเช่นนั้น เรียกว่าอภิชัยทิฏฐิ ผิดคติพระพุทธ
ศาสนา ที่ถือว่า การทำคือกรรมเป็นเหตุอำนาจ นี่เป็นความเห็น
ผิดข้อต้น ๑ บางคนมีความเห็นว่า คนเราจะสุขหรือทุกข์ก็
ได้เอง สุขทุกข์ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย สุดแล้วแต่เคราะห์ ถึง
คราวเคราะห์ดี ก็ได้ดีเอง ถึงคราวเคราะห์ร้าย ก็ได้ทุกข์โทษ
ถ้อยคราวกาลเวลาเป็นผู้อำนาจ อย่างจะทำอะไรก็ทำไปตามชอบ

ใจ เพราะไม่เกรงกลัวต่อเหตุแห่งทุกข์ไทย ความเห็นเช่นนี้
 เรียกว่าเหตุกถิกฏฐิ ผิดคติพระพุทธศาสนา ที่ถือว่ากรรมทั้ง
 ปวงทั้งดีทั้งชั่วเกิดแต่เหตุ นี้เป็นความเห็นผิดข้อที่ ๒ ๆ บางคนมี
 ความเห็นว่า สัตว์บุตกลไม่มี ล้วนเป็นแต่ธาตุส่วนหนึ่ง ๆ ประชุม
 กัน เกอูกุลกันหรือทำร้ายกัน ไม่เป็นบุญไม่เป็นบาป คือ
 เห็นว่าบุญไม่มี บาปไม่มี นี้จะประพฤติด้อย่างใด ก็ทำไปอย่างนั้น
 ความเห็นเช่นนี้ เรียกว่านคตกถิกฏฐิ ปฏิเสธโดยประการทั้งปวง
 ผิดคติพระพุทธศาสนา ที่รับสมมติสาจะ (จริงตามสมมติ) แล
 คติแห่งธรรมดา คือกัมมัสสกา (สัตว์มีกรรมเป็นของตน) นี้
 เป็นความเห็นผิดข้อที่ ๓ ๆ ที่กฏฐิ ๓ นี้เป็นมิจจาทิกฏฐิ เห็นผิดจาก
 คลองธรรมที่ชอบ อันผู้ปฏิบัติไม่ควรสองเสพละเป็นอันขาด
 ควรจะทำความเห็นให้ถูกต้องคลองธรรมที่ชอบ การที่จะ
 ประกอบกระทำได้เช่นนี้ ก็เฉพาะแต่สัตว์อันเป็นวิสัยของตน ใน
 ข้อที่ไม่เคยนึกไม่เคยคิดไม่เคยประสบพบเห็น ก็เป็นการยากที่
 จะดัดแปลงแก้ไขความเห็นนั้นให้ตรงได้ เพราะเหตุนี้การศึกษา
 เล่าเรียนพระธรรมวินัย หรือการสดับตรับฟังธรรมที่ชอบ จึงเป็น
 บำจยช่วยประกอบความเห็นให้ถูกต้องคลองธรรมได้ คือเป็น
 เหตุให้เห็นว่า กรรมดีกรรมชั่วมีอยู่จริง ผู้ใดทำดีหรือชั่ว กรรม
 ที่ทำนั้นก็เป็นของ ๆ ผู้นั้น หรือเห็นว่าสุขแลทุกข์เกิดแต่เหตุ
 ก่อเหตุที่ทำไว้ดี ก็ได้รับผลดี เหตุที่ทำไว้ชั่ว ก็ได้รับผลชั่ว
 หรือเห็นว่า บุญบาปมี โลกนี้โลกนាំมีอยู่จริง ความเห็นเช่นนี้เรียก

ว่าเห็นชอบ ๆ กล่าวตามกรรมบท เห็นผิดจากคลองธรรมกรรมบท
ขาด มีความเห็นอย่างอื่นแต่ไม่ผิดจากคลองธรรม กรรมบท
ไม่ขาด นี่เป็นอธิบายในกรรมบทข้อที่ ๑๐ ๆ กรรม ๓ ข้างปลายนี้
เรียกว่ามโนกรรม เพราะทำถือคิดด้วยใจ ๆ

กิริยาที่เว้นจากอกุศลกรรมบท ๑๐ แล้ว ประกอบกุศล
กรรมบท ๑๐ ดังได้กล่าวมา ได้ชื่อว่าบำเพ็ญบุญ บุญนี้แลย่อมให้
เกิดสุขทุกเมื่อ คือให้เกิดสุขในขณะที่ทำ แลในเวลาสิ้นชีวิต
ในบัดจุบนั้น แลในสัมปรายภพเบื้องหน้า เหตุนี้ในสารุชนพึง
บำเพ็ญบุญกุศลให้บริบูรณ์ดังบรรยายมา ก็จะมี ความเจริญรุ่งเรือง
งอกงามไพบูลย์ ในพระพุทธศาสนา ของสมเด็จพระผู้มีพระภาค
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้พระบรมศาสดา ด้วยประการฉะนี้ ๆ

พระอนันตวัชรียาทูลถามว่า ครั้นส่วนพระอัครมหาดเล็ก
ทั้งส่วนพระประทีปปฏิภาณ ที่ให้พระรัตนมาแล้วในหนหลัง เพื่อ
ทรงยังพระธัมมสมบัติให้เกิดขึ้นในพระฤทัย มีนันทสนันท์ ดังถวาย
วิสัชนามา ด้วยประการฉะนี้ ๆ

ในลำดับนี้ จะตั้งสัตยาธิษฐานประสาธพระพรถวาย ด้วย
อภิปรายตามพระราชนิพนธคาถาอัมฤตฉันท อันสมเด็จพระรามา
ธิบดีศรีสุนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าสยาม พระบรมชนกนาถ
ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระนาม แต่สมเด็จพระ
พระบรมวงศบพิตรดังต่อไปนี้

เทวณฺตโรทยวิโส
 นามิ โหตุ กุมารสฺส
 รตนตฺตยเตเชน
 อัม ทัณฺยาโก โหตุ
 อโรโค สฺจโติ โหตุ
 สมณฺนาคโต จ โหตุ
 ยถาสกํ รกฺขเขยฺย
 กุลณฺจ อนรฺกเขยฺย

อิตฺติ เสฏฺฐาภิเชยฺยโต
 อิมสฺสเสว ปิยสฺส เม
 มยฺหณฺจ ปุณฺณเตชสา
 กุมาริ มม ปุตฺตโก
 ยสฺวา ปรีวารว
 ตถารูปเณ เตชสา
 มาตริ อนุญโปสโต
 เปตฺติกมฺปิ อนาคเต ฯ

คำว่าเทวณฺตโรทยวิโส จงเป็นนามแห่งกุมารนั้นแล ผู้เป็นที่รัก
 ของเรา โดยเป็นนามากิโรยอันประเสริฐ เพราะเดชแห่งพระ
 รัตนตรัยด้วย เพราะเดชแห่งบุญของเราด้วย ขอกุมารผู้เป็น
 บุตรของเรา จงมีอายุยืนนาน มีความสุขสำราญ ไม่มีโรค มียศ
 มีบวร แลประกอบด้วยเดชเทมณนั้น พึงรักษามารดาของ
 ตนอย่างไร จากบุรุษอื่น แลพึงตามรักษาตระกูล แม่เป็นของ
 บิดาไว้ในอนาคตกาล ฯ

สัทธมฺมตฺถุ สัทธมฺมตฺถุ
 เอตสฺมิ รตนตฺตยสฺมิ

สัทธมฺมตฺถุ อิทํ ผลํ
 สมฺปสฺสาทนเจตฺโส ฯ

ขอพระราชทานพรนี้ จงเป็นผลสมฤทธิ์ ๆ ๆ แต่สมเด็จพระบรม
 วงศบพิตร ผู้มีพระหฤทัยเลื่อมใส ในพระรัตนตรัยนี้ เทอญ ฯ

ขอถวายพระพร

นรา วาส ธรรม เป็นพระ นิพนธ์ของ สมเด็จพระ มหาสมณเจ้า
 กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กรมมทพระมหาจันเพริยญะ ประโยค
 วัดเทพศิรินทราวาส เรียบเรียง ๑

บันทึกหนังสือ

๑๒

1617

๑

ผู้เขียน ตำราวิชาภาษาไทย กรมหลวง
เรื่อง พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

1617

